

JAZYKOVEDNÝ ÚSTAV ĽUDOVÍTA ŠTÚRA
SLOVENSKEJ AKADEMIE VIED

1

ROČNÍK 58, 2007

SLOVAK ACADEMIC PRESS, spol. s r. o., Bratislava

OBSAH

Slavomír O n d r e j o v i č: Fenomén Viktor Krupa.....	3
Juraj D o l n í k: Orientácia v jazykovom priestore	11
Pavol Ž i g o: Podobnosti jazykových a nejazykových štruktúr	21
Ján K a č a l a: Tvorivosť v jazyku a tvorivosť jazyka	31
Eubomír K r a l ě á k: Jazyková situácia slovenčiny z teritoriálneho aspektu	37
Gabriela M ú c s k o v á: Diglosia v slovenskej jazykovej situácii (diachrónny pohľad)	47
Štefan Š v a g r o v s k ý: Od spisovnej češtiny k Bernolákovej slovenčine	55

K r o n i k a

Jubileum profesora Rudolfa Krajčoviča. P. Ž i g o	75
K životnému jubileu univerzitného profesora Jozefa Mlaceka. J. D o l n í k	76
Zomrel doc. PhDr. Pavel Novák, CSc. S. O n d r e j o v i č	79

CONTENTS

Slavomír O n d r e j o v i č: Phenomenon Viktor Krupa.....	3
Juraj D o l n í k: Orientation in the Language Space	11
Pavol Ž i g o: Similarities between language and non-language structures	21
Ján K a č a l a: Creativity in the Language and Creativity of the Language	31
Eubomír K r a l ě á k: Language situation of the Slovak language from the territory point of view	37
Gabriela M ú c s k o v á: Diglossia in the Slovak Language Situation (A diachronic Approach) ..	47
Štefan Š v a g r o v s k ý: From the Standard Czech to Bernolák s Slovak	55

C h r o n i c l e

Professor Rudolf Krajčovič Jubilee. P. Ž i g o	75
Professor Jozef Mlacek Jubilee. J. D o l n í k	76
Doc. PhDr. Pavel Novák, CSc. has died. S. O n d r e j o v i č	79

СОДЕРЖАНИЕ

Славомир О н д р е й о в и ч: Феномен Виктор Крупа	3
Юрай Д о л н и к: Ориентация в языковом пространстве	11
Павол Ж и г о: Сходства языковых и внеязыковых структур	21
Ян К а ч а л а: Творчество в языке, творчество языка	31

JAZYKOVEDNÝ ČASOPIS

JAZYKOVEDNÝ ÚSTAV EUDOVÍTA ŠTÚRA
SLOVENSKEJ AKADEMIE VIED

1

ROČNÍK 58, 2007

SLOVAK ACADEMIC PRESS, spol. s r. o.

THE LINGUISTIC JOURNAL
of the Ľudovít Štúr Linguistics Institute, Slovak Academy of Sciences
Volume 58, 2007
Published semiannually in 80 pp.
by Slovak Academic Press, spol. s r. o.
Editorial Board Address:
813 64 Bratislava, Panská 26, Slovakia
Distributed by KUBON and SAGNER, P. O. B. 34 01 08, D-80328 München,
Germany, www.kubon-sagner.de

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ
Института языкознания им. Людовита Штура Словацкой академии наук
Том 58, 2007
Издается два раза в год на 80 стр.
Slovak Academic Press, spol. s r. o.
Адрес редакции: 813 64 Bratislava, Panská 26, Словакия
Подписки принимает: SLOVART G. T. G. Ltd., Krupinská 4,
P. O. Box 152, 852 99 Bratislava, Slovakia

REDAKČNÁ RADA

doc. PhDr. Ján Bosák, CSc., PhDr. Klára Buzássyová, CSc., prof. PhDr. Juraj Dolník, DrSc.,
Mgr. Alexandra Jarošová, CSc., PhDr. Ľubor Králik, CSc., PhDr. Viktor Krupa, DrSc.,
Mgr. Gabriela Múcsková, PhD., doc. PhDr. Slavomír Ondrejovič, DrSc.,
prof. PaedDr. Vladimír Patráš, CSc., prof. PhDr. Ján Sabol, DrSc.,
prof. PhDr. Juraj Vaňko, CSc., prof. PhDr. Pavol Žigo, CSc.

Любомир К р а л ч а к: Положение словацкого языка с территориальной точки зрения ..	37
Габриела М у ч к о в а: Двуязычие в словацкой языковой ситуации (с диахронической точки зрения).....	47
Штефан Ш в а г р о в с к и: От чешского литературного языка к словацкому языку А. Бернолака.....	55

Х р о н и к а

Юбилей проф. Рудольфа Крайчовича. П. Ж и г о.....	75
К юбилею проф. Йозефа Млацека. Ю. Д о л н и к.....	76
Скончался доцент Павел Новак, канд. наук. С. О н д р е й о в и ч.....	79

JAZYKOVEDNÝ ČASOPIS

Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied

Ročník 58, 2007, 1

Vychádza dvakrát do roka

Vydáva Slovak Academic Press, spol. s r. o.

Hlavný redaktor doc. PhDr. Ján Bosák, CSc.

Výkonná redaktorka Mgr. Gabriela Múcsková, PhD.

Redakčná rada:

doc. PhDr. Ján Bosák, CSc., PhDr. Klára Buzássyová, CSc., prof. PhDr. Juraj Dolník, DrSc.,
Mgr. Alexandra Jarošová, CSc., PhDr. Ľubor Králik, CSc., PhDr. Viktor Krupa, DrSc.,
Mgr. Gabriela Múcsková, PhD., doc. PhDr. Slavomír Ondrejovič, DrSc.,
prof. PaedDr. Vladimír Patráš, CSc., prof. PhDr. Ján Sabol, DrSc.,
prof. PhDr. Juraj Vaňko, CSc., prof. PhDr. Pavol Žigo, CSc.

Adresa redakcie: 813 64 Bratislava, Panská 26

Technický redaktor: Mgr. Vladimír Radik

Objednávky a predplatné prijíma Slovak Academic Press, spol. s r. o., P.O.Box 57,

Nám. slobody 6, 810 05 Bratislava

E-mail: sap@sapress.sk

www.sapress.sk

Objednávky do zahraničia prijíma a vybavuje SLOVART G. T. G. Ltd., Krupinská 4,

P. O. Box 152, 852 99 Bratislava, Slovakia

Registračné číslo 7044

Distributed by Slovak Academic Press Ltd., P.O.Box 57, Nám. slobody 6, 810 05 Bratislava
Distribution rights are held by KUBON und SAGNER, P.O.Box 34 01 08, D-80328 München,
Germany, www.kubon-sagner.de

Ročné predplatné Sk 80,-, jednotlivé číslo Sk 40,-

© Slovak Academic Press, spol. s r. o., 2007

FENOMÉN VIKTOR KRUPA

SLAVOMÍR ONDREJOVIČ

Málokomu z našich súčasníkov sedí označenie *fenomén* v takej miere ako orientalisti, lingvistovi, kultúrnemu antropológovi, prekladateľovi, cestovateľovi a cestopiscovi PhDr. Viktorovi Krupovi, DrSc., a to v oboch významoch tohto slova. Fenomén je v slovenčine zjav (často mimoriadny) či úkaz (často výnimočný), ktorý si zaslúži pozornosť, ale aj nedostižný odborník, fachman vo svojej sfére či vo sférah, ktorým sa venuje. Medzi epitetami ornans už v súvislosti s menom Viktora Krupu viackrát zaznelo, že je to nielen najprominentnejší slovenský orientalista, ale aj jeden z najvýznamnejších, najoriginálnejších a najvšestrannejších slovenských jazykovedcov. Práve sa dožíva bez zbytočného hurhaju i bez fanfár, ktoré očividne neznáša, významného jubilea. Pristavme sa preto pri ňom iba nakrátko a pokúsme sa aspoň niekoľkými ťahmi vykresliť profil tohto nášho jubilanta.

Nevyhneme sa pritom ani niektorým z jeho životopisných údajov. Uvedme preto, že Viktor Krupa sa narodil tesne pred Vianocami (23. decembra) 1936 v Novom Meste nad Váhom, kde sa končí (či začína) podunajská nížina, ktorú na tomto mieste ovláda povestný Váh, najslovenskejšia zo slovenských riek. Je to mesto s charakteristickým tvrdým nárečím, ale aj mesto, v ktorom sa oddávna križovali uhorsko-moravské obchodné cesty. Z viacerých architektonicky a kultúrne hodnotných miestnych budov spomeňme aspoň jednu, ktorá má v tejto chvíli pre nás najväčší význam – starobylú budovu gymnázia Milana Rastislava Štefánika s bohatou knižnicou, ktoré navštevoval (školu i knižnicu) kedysi aj Viktor Krupa. Kým v škole dostal dobrý základ pre svoje neskoršie štúdiá, v knižnici skoro objavil vedecké a encyklopedické diela, popularizujúce najrozmanitejšie odbory ľudskej činnosti a myslenia, ale i vzrušujúce cestopisy a opisy ďalekých krajov, ktoré zapôsobili naňho do tej miery, že predurčili aj jeho životnú i profesionálnu dráhu.

Po maturite si na Filozofickej fakulte v Bratislave zvolil tú istú aprobáciu, ako aj viacerí iní elitní jazykovedci na Slovensku: ruský a slovenský jazyk. Je pravdepodobné, že práve tieto dva predmety, či katedry, poskytovali poslucháčom oddávna niečo, čo sa im možno v iných aprobáciách nedostávalo v takej miere ako na rusistike a slovakistike: študovali sa tu nielen príslušné jazyky, ale sa poslucháči aj – a možno predovšetkým – učili lingvisticky myslieť.

Viktor Krupa preukázal veľmi skoro svoje mimoriadne kvality. Už ako poslucháč vypracoval štúdie *Stavové perfekturn v slovenčine* a *K nekotorym problemam*

stradatel'nogo zaloga soveršennogo vida v russkom jazyke (obidve vyšli vzápätí aj tlačou) a vedenie spomínaných katedier iste rávalo s tým, že ho čoskoro získa do svojich radov. Možno to ešte v tom čase ani nikto nevedel, ale Viktor Krupa už vtedy úplne prepadol mámeniu orientálnych vôní a lákadiel. Boli preňho ešte omamnejšie ako povestný spev sirén, ale nevešal to hneď každému na nos. Veď napokon to aj bol od prírody introvert par excellence. Po intenzívnej aspirantskej príprave, ktorú sa mu podarilo ukončiť – ako málokomu inému – za dva a pol roka, obhájil pod vedením prof. Vladimíra Skaličku kandidátsku dizertáciu o štruktúre morfémy a slova v mao-rijskom jazyku (1965). Výnimočnosť tejto práce iste dobre dokumentuje fakt, že hneď o rok na to vyšla vo vydavateľstve Mouton – v tom čase určite najprominentnejšom vydavateľstve lingvistickej literatúry na svete. Kocky boli hodené a o všetkom bolo definitívne rozhodnuté: hlavným riečiskom, kadiaľ popláva mladý adept vedy nemala byť rusistika, ani slovackistika, ale orientálna a teoretická jazykoveda. Odvtedy aj väčšinu svojich knižných (domácich aj zahraničných) monografií i nespočetných štúdií buduje na hlbokom poznaní situácií tzv. exotických jazykov. O jeho intenzívnom a pretrvávajúcom záujme o orientálny svet svedčilo v tom čase aj to, že začal síce (v r. 1960) pracovať ako redaktor vo vydavateľstve Mladé letá, no koncom roku 1961 si už vybavil študijný pobyt v Kabinete orientalistiky, aby pokračoval v internej aspirantúre v Jazykovednom ústave Ľudovíta Štúra SAV. Hneď po získaní titulu CSc. začal v r. 1965 pracovať ako vedecký pracovník v Kabinete orientalistiky SAV v oblasti výskumu jazykov Oceánie a juhovýchodnej Ázie a tam v tichosti pracuje doteraz.

V čase prvých vedeckých úspechov a triumfov Viktora Krupu zaduli priaznivé vetry aj pre jeho cesty po iných kontinentoch. Už v r. 1965 odchádza na výskumný pobyt na Nový Zéland na univerzitu v Aucklande, kde ostáva aj ďalší rok. V roku 1969 absolvuje polročný študijnový výskumný pobyt na Kalifornskej univerzite v Berkeley a pobudne aj na havajskej univerzite v Honolulu, kde sa okrem iného venuje i tajomnému písmu rongorongo z Veľkonočného ostrova, aby po návrate pokračoval (v rokoch 1970 – 1971) za pomoci Humboldtovej nadácie na európskych univerzitách v Münsteri a v Tübingene. Jeho zahraničné cesty pokračujú v 80. rokoch pobytmi v Japonsku (vd'aka nadácii Japan Foundation) a v Britskom múzeu antropológie a na Londýnskej univerzite. Mohlo by sa zdať, že Viktor Krupa je dieťa šťastený, keď mu hneď od začiatku vychádzali v ústrety a podporovali ho všetky významné svetové nadácie, kedykoľvek ich požiadal o podporu. Ale vždy tomu predchádzala tvrdá príprava, vždy mal čím fundácie presvedčiť, že sa oplatí podporiť práve jeho plány, jeho projekty a aktivity. A že ich aj dotiahne do konca, že prinesú ovocie. Oceániu i Austráliu, Japonsko, Veľkú Britániu a Spolkovú republiku Nemecko mohol potom výskumne navštíviť aj opakovane. Neskôr v 90. rokoch jeho dlhodobé stáže trochu ustávajú a vydáva sa len na krátkodobejšie cesty. Súvisí to určite predovšetkým s tým, že v rokoch 1990 – 2002 už Viktor Krupa pôsobí ako riaditeľ Kabinetu orientalistiky SAV a že ako šéfredaktor vedie i svetoznámu edíciu *Asian*

and African Studies a neskôr aj interdisciplinárny časopis *Human Affairs*. Dodnes je i členom redakčnej rady teoretického periodika slovenskej jazykovedy *Jazykovedného časopisu*.

O tom, čomu všetkému sa venoval a venuje náš jubilant a o čom všetkom písal a píše, nám zatiaľ najpresnejšie svedectvo podáva osobná bibliografia v jeho „Festschriftoch“ *Pange Lingua* (1999) a *Favete Linguis* (2006). Z týchto súpisov vidieť, že je to predovšetkým orientálna a všeobecná (teoretická) jazykoveda s osobitným dôrazom na oblasť jazykovej typológie v najširšom význame (s ťažiskom na ostrovnú juhovýchodnú Áziu, Polynéziu a Japonsko). Mimoriadny výskumný záujem vzbudilo však uňho aj štúdium mýtov a svetových náboženstiev, austronézska folkloristika a interakcia kultúr uvedených oblastí, na ktoré sa stáva jedným z najvýznamnejších expertov, uplatňujúc svoje poznatky najnovšie aj v projekte o kolektívnych identitách v moderných spoločnostiach. Z tejto oblasti je neprehliadnuteľná jeho najnovšia esej *Priepasť šesťdesiatročných a vízia blízkej budúcnosti*, ktorá vyšla v *Slovenských pohľadoch* (2006, č. 10). V nej sa odráža jeho prehľad o najnovších osudoch tohto sveta, ale aj jeho obdivuhodná schopnosť prieniku do interdisciplinárnych priesečníkov najrozmanitejších oblastí ľudského poznania. Potom aj jeho stíšené, nemanifestačné, ale o to sugestívnejšie humanistické posolstvo má o to väčšiu špecifickú váhu. Ach, ako sa tým líši od ukričano-patetických výziev, ktorých autori so širokým rozmachom vnucujú obecnstvu svoje videnie sveta!

Neskôr objavil pre seba aj témy kognitívnej lingvistiky, ktorým sa začal s veľkým úspechom venovať, najmä obraznosti v jazyku, metafóre, metonymii a fenoménu tvorivosti. Presvedčivo ukázal, že metafora je širší jav, než sa všeobecne myslí, a že jej majiteľmi nie sú len básnici. Pomáha nám povedať a pochopiť o svete okolo nás a v nás omnoho viac, než je to v silách „suchého“ nemetaforického jazyka. Pravdaže, s výnimkou metafor vyprázdnených, takmer bezobsažných a so svojim okolím „nekompatibilných“, lebo, ako ukazuje náš jubilant, sú aj také.

Z početných kníh Viktora Krupu spomeňme aspoň najdôležitejšie: *Morpheme and Word in Maori* (London – Paris, Mouton 1966), *Jazyk maori* (Moskva, Nauka 1967), *Polynesian Languages* (Paris 1973), *Polinezijskije jazyki* (Moskva 1975), *Gavajskij jazyk* (Moskva, Nauka 1979), *Jednota a variabilita jazyka. Systémový prístup a tzv. exotické jazyky* (Bratislava, Veda 1980), *The Polynesian Languages* (London, Routledge 1982). V spoluautorstve s najbližšími spolupracovníkmi Jozefom Genzorom a Ladislavom Drozdikom pripravil jedinečné *Jazyky sveta* (Bratislava, Veda 1983), v ktorých sa podrobne opisujú a charakterizujú jazykové situácie a sústavy viac ako 3000 jazykov sveta. S Jozefom Genzorom ako komplementum vydal rovnako výnimočné aj v kontexte svetovej produkcie *Písma sveta* (Bratislava, Veda 1986). Ďalej si osobitnú zmienku zaslúži jeho monografia *Metafora na rozhraní vedeckých disciplín* (Bratislava, Tatran 1990), v ktorej sa fenomén slovesnej metafory analyzuje ako interdisciplinárny jav, *Premeny a návraty. Cesty k emancipácii literatúr Ázie a Afriky* (Bratislava, Slovenský spisovateľ 1989) a práca

Jazyk – neznámy nástroj. (Bratislava, Slovenský spisovateľ 1991), ktorá predstavuje jednu z najlepších kníh o jazyku u nás, určenú širšiemu publiku. V roku 1996 znovu v spoluautorstve s filipinistom a koreanistom Jozefom Genzorom vydal encyklopedické dielo *Jazyky sveta v priestore a čase*, v ktorej sú zachytené najnovšie premeny a poznatky o jazykoch sveta na konci 20. storočia. Možno, že nadišiel čas vydať dielo v doplnenej forme znovu, čo pre našich autorov asi nebude predstavovať neprekonateľný problém, lebo osudy a premeny tohto sveta a najmä jazykového sveta naďalej pozorne sledujú, o čom svedčia aj ich najnovšie štúdie.

V knižných vydaniach a štúdiách Viktora Krupu sa vinie ako červená niť snaha vystihnúť najzásadnejšie prejavy základnej jednoty ľudského jazyka a konfrontovať ich s očividnou rozmanitosťou a variantnosťou jazykov. Vďaka tomu i vďaka svojmu prehľadu i nadhľadu prekonáva naše europocentrické chápanie lingvistiky a jazyka, ktoré neraz „šarapatí“ aj v hlavách niektorých lídrov svetovej lingvistiky. Nikdy pritom nezabúda uviesť materiál z tzv. exotických jazykov najmä zo „svojej“ oblasti juhovýchodnej Ázie a Oceánie a upozorniť, že tam sa majú veci ináč a že naše zovšeobecnenia, ktoré sa opierajú iba o európske jazyky, nemusia byť výstižné ani presné. Zaujímajú postoj k viacerým základným otázkam jazykovedy a filozofie jazyka, najmä k otázkam znakovosti, vzťahu jazyka ku skutočnosti, vývinu jazyka, otázkou (ne)linearity, vágnosti a modelovania v jazyku, k problému gramatických kategórií, ktorých je v jazykoch sveta omnoho viac, než o akých sme počuli a sme zvyknutí uvažovať v starej dobrej Európe. Oboznamuje nás so špecifikami jazykových situácií aj inde vo svete, s jazykovou politikou a jazykovou legislatívou, ale vzrušuje i znepokojuje ho aj téma klamaní v jazyku. Cituje napr. Orwellove slová z r. 1946 o jazyku politiky, že „politika je záplava klamstiev, výhovoriek, hlúposti, nenávisť a schizofrénie“, k čomu však mierne dodáva: „Keby sa niekto cítil týmto tvrdením dotknutý, musí si sám položiť otázku, či sa Orwellov názor vzťahuje len na angličtinu polovice štyridsiatych rokov, alebo má azda nadčasovú platnosť.“

Odvážne diskutuje s mnohými známymi a všeobecne uznávanými koncepciami, napr. s teóriou jazykovej relativity B. L. Whorfa, s názormi britskej antropológickej školy, s ktorými sa takisto dôverne zoznámil na mieste, i s klasickým štrukturalizmom. Spresňuje a rozvíja Swadeshovu grottochronológiu, ktorá má schopnosť s pomerne značným úspechom zisťovať vek jednotlivých slov, teóriu typologických indexov J. H. Greenberga a iné svetoznáme teórie. Sám zásadnú jednotu jazyka i rozdielnosti jazykov rád odhaľuje pomocou exaktných typologických postupov.

V bibliografických spisoch Viktora Krupu sa okrem uvedeného nájdú stovky recenzií a prehľadových článkov, ktoré zohrali dôležitú úlohu pri sprístupňovaní svetovej jazykovedy v našom domácom myslení. Viktor Krupa v nich nielen obširne informuje o nových knihách, ktoré vyšli v zahraničí, ale vždy k nim pripája zasvätené komentáre.

Náš jubilant sa preslávil aj tým, že z orientálnych jazykov a literatúr preložil a zostavil antológie rozmanitých mytológií a ústnej slovesnosti najmä národov

Oceánie, Tichomoria a Austrálie. Okrem iného pripravil prerozprávané výbery novozélandskej slovesnosti – maorijské rozprávky *Obrova stupaj* (1965, 1975), *Rozprávky z nefritových hôr* (1973), výber z japonského folklóru *Chlapec z broskyne* (1969), *Polynézske mýty* (1973), *Havajské mýty* (1982) a viaceré ďalšie.

V literárnej tvorbe sa zamerával predovšetkým na literatúru faktu a na opisy objavných ciest, k čomu ho viedli bezpochyby aj skúsenosti z vlastných ciest a exotický pôvab diaľok, ktoré sám zakúsil. Cestopisom o Polynézii je kniha *Za siedmimi morami* (1970), v ktorej autor sviežim a pútavým spôsobom opisuje svoj prvý pobyt na Novom Zélande. Iná jeho kniha tohto žánru *Záhadný prípad kapitána Lapérousa* (1975) predstavuje rozprávanie o tragickej francúzskej výprave po Tichom oceáne z konca 18. storočia, kým publikácia *Hľadanie posledného raja* (1978) je súborom cestopisov o viacerých objaviteľských cestách anglických a francúzskych moreplavcov 18. a 19. storočia a kniha *K ostrovom neznámych pokladov* (1978) rozpráva o objavnej plavbe na Šalamúnove ostrovy. Historickými cestopismi sú aj diela *Stroskotanci z lode Wager* (1980) o neúspešnej Ansonovej výprave, *Cesty kapitána Quirosa* (1982), ako aj *Malebná cesta okolo sveta* (1980) o druhej ruskej plavbe okolo sveta s nádhernými ilustráciami L. Chorisa, v ktorej využil denníky O. Kotzebua, veliteľa ruskej výpravy, a A. Chamisa, spisovateľa, prírodovedca a neskôr aj autora havajskej gramatiky. Za brilantné vedecko-populárne dielo možno takisto považovať rozsiahlu knihu *Polynézia* (1988), ktorá je nielen opisom objavných plavieb na tieto ostrovy, ale aj monografiou o histórii, kultúre, jazyku a spôsobe života domorodcov. Do tejto oblasti patrí aj jubilantovo dielo *Legendy a mýty Polynésie. Polynéská kosmogonie* (1998), vydané v Čechách, a najnovšia monografia *Národy a kultúry ostrovnej Juhovýchodnej Ázie a Oceánie* (2006). Napokon pripomeňme, že ani Miloslav Stingl, autor známej knihy *Očarovaná Havaj*, nepožiadaval o doplnenie zaujímavostí o havajskom jazyku nikoho iného než nášho jubilanta.

Viktor Krupa je, ako je dostatočne známe, aj plodným a neúnavným prekladateľom, a to takým plodným, že na tomto mieste môžeme uviesť iba mená prekladaných autorov, aj to iba niektorých. Prekladá najmä z anglosaskej literatúry, ale aj z japončiny, maorijčiny a iných jazykov. A keď Viktor Krupa preloží niečo z japončiny, maorijčiny či napríklad z indonézštiny, je to naozaj z japončiny, maorijčiny a indonézštiny, a nie z angličtiny, ruštiny či nebodaj z češtiny, ako sme toho svedkami nezriedka okolo seba u niektorých menej jazykovo vybavených autorov. Okrem iných preložil základné diela R. Kiplinga, E. Gibbona, J. Swifta, M. Twaina, J. Wambaughu, T. S. Eliota, J. Conrada, D. Defoa, J. Kawatabu, J. Huizingu, A. Millera, M. Puza, E. Segala a mnohých a mnohých ďalších autorov, vrátane autorov známych detektívnych románov. Pripomeňme v tejto súvislosti ešte aspoň fakt, že Viktor Krupa je aj prvým slovenským prekladateľom slávnych Tolkienových *Hobbitov*. Viaceré z jeho prekladov boli oprávnené ocenené za originálny prínos do slovenskej kultúry. Za preklad románu anglického spisovateľa P. Careyho *Pribeh Neda Kellyho* získal v r. 2004 Cenu vydavateľstva Slovenský spisovateľ.

Nemožno nespomenúť ani jubilatovu pedagogickú a organizátorskú činnosť. Je potešiteľné, že svoje vedomosti a skúsenosti si nenecháva pre seba, ako sa to niekedy stáva aj veľkým vedeckým autoritám. Dlhé roky pôsobil ako vysokoškolský učiteľ na Filozofickej fakulte a Právnickej fakulte (Ústav medzinárodných vzťahov) Univerzity Komenského v Bratislave. Neskôr prednášal aj na Fakulte politických vied a medzinárodných vzťahov Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici a na Filozofickej fakulte UCM v Trnave. Viktor Krupa už dávno stokrát splnil všetky podmienky na získanie vedecko-pedagogického titulu riadneho profesora, ale nikdy nepožiadaval o inauguračné, ba ani o habilitačné konanie. Zrkadlí sa v tom jeho skromnosť, alebo je to skôr cit pre vlastnú hierarchiu? Všetko poukazuje na to, že poznávanie a prenikanie pod povrch vecí nášho sveta je preňho omnoho dôležitejšie ako akékoľvek postupovanie na spoločenskom rebríčku. Zrejme dôležité bolo preňho získanie vedeckého titulu DrSc, ktorý dosiahol už v roku 1981.

V súvislosti s jeho organizátorskou prácou pripomeňme ešte, že okrem dlhodobého pôsobenia na poste riaditeľa Kabinetu orientalistiky je alebo bol členom vedeckého kolégia SAV pre jazykovedu, vedy o umení, členom výboru Slovenskej jazykovednej spoločnosti, členom Slovenskej orientalistickej spoločnosti, Societas Linguistica Europaea, členom Akreditačnej komisie Ministerstva školstva SR, členom Vedeckej rady Centra pre teoretická studia Karlovej univerzity v Prahe, ako aj členom mnohých ďalších komisií (napr. obhajobných). Nevyhýba sa teda, či skôr asi: nemôže sa vyhnúť ani týmto menej radostným a menej povznášajúcim, ale o to dôležitejším činnostiam významného člena vedeckej obce. Nemožno prestať ani na chvíľu myslieť na rozvoj odboru. Od roku 2003 je riadnym členom Učenej spoločnosti SAV.

Viktora Krupa nepredstavuje však len dielo, má aj svoj súkromno-človečský rozmer. Pokúsme sa povedať niečo aj o ňom, hoci je jasné, že sa nám asi ťažko podarí nazrieť do všetkých jeho komnát, tobôž do tej trinástej. Obávam sa, že nás to asi zasa „vyhodí“ k jeho dielu.

Jan Werich sa v jednej svojej eseji vyjadril, že v každom mužovi je túžba byť Falstaffom. Hýriť, piť, jesť, chvastať sa a mať plno žien. A že v každom mužovi je zároveň aj túžba byť kráľom, mať moc. Ale pre Viktora Krupu táto charakteristika asi neplatí, nie je to Falstaff, veď ho ani nepripomína postavou, a navidomoči to nie je ani kráľ, bažiaci po moci. Viktora Krupu ani nehľadáme na plese celebrit, hoci pomenovanie celebrita v pôvodnom význame tohto slova by si iste zaslúžil viac on, než ktorýkoľvek z návštevníkov týchto podujatí. Ale tvorcovia mediálnych smotánok, ani mediálne celebrity to netušia a tak je to dobre. Ich prípadné naliehanie na nášho jubilanta, aby navštívil ich podnik, by ho dokonale otrávil.

Vonkajší pozorovateľ by pri osobe Viktora Krupu mohol vyzdvihnúť jeho pokoj a zdržanlivosť. Či videl niekto Viktora Krupu uponáhľaného, alebo dokonca upachteného? A videl niekto Viktora Krupu exaltovane vybuchnúť pri akejkolvek príležitosti? Ukazuje sa, že napriek obrovskému dielu, ktoré má dnes za sebou, zvlá-

da všetky životné a pracovné situácie s absolútnou rozvahou, rozmyslom a nadhľadom a akoby so stoickým pokojom filozofa. Viktor Krupa stále vonia dialľkami a je v ňom akoby stále prítomný pokojný rytmický príboj vln, ako ich poznáme z pobreží tropických morí. Všetci však tušíme, že tento pokoj a harmónia sa nedajú dosiahnuť bez absolútnej hygieny práce a sebadisciplíny, k čomu sa nevyhnutne druží aj jeho istá asketickosť. V prípade Viktora Krupu však, našťastie, nejde o flagelantstvo, ale predovšetkým o askézu v starogréckom význame – v zásade o cvičenie a tréning. V starom Grécku bola prísna životospráva samozrejmom súčasťou príprav na všetky zápasy. Viktor Krupa vie, že aj on – tak ako niekdajší bojovníci a, povedzme, dnešní športovci – si môže svoju zdatnosť a majstrovstvo zachovať len ustavičným tréningom. A železná disciplína, v ktorej náš jubilant nepoľavuje ani na chvíľu, prináša svoje ovocie. Sú v tom aj cvičenia s jazykmi a písmami sveta, z ktorých ovláda výnimočne veľký počet a ktoré by sa určite vytratili aj z jeho mozgových centier, nebyť tejto jeho sebadisciplíny a permanentných návratov k nim.

Viktor Krupa je nielen mimoriadnym encyklopedistom, takmer by sa dalo povedať renesančného rozmeru, ako to potvrdzuje predovšetkým jeho dielo, ale aj výnimočným polyglotom, čo predstavuje preňho nespornú výhodu v porovnaní s inými lingvistami. Okrem svetových jazykov, angličtiny, nemčiny, francúzštiny a ruštiny ovláda japončinu, polynézske jazyky, z nich najmä jazyk novozélandských Maorijov, ktorí sa stali predmetom jeho najsústredenejšieho výskumu, a havajčinu, ale ovláda aj jazyk obyvateľov Markézskych ostrovov a indonézštinu (Bahasa Indonesia) i latinčinu, sčasti bengálčinu a niektoré ďalšie jazyky. Takto je a zrejme dlho ostane najväčším polyglotom na Slovensku, pričom nemáme správy ani z minulosti, že by niekto na Slovensku aktívne ovládal na takom stupni väčší počet jazykov než Viktor Krupa. Sám som zažil niekoľko pozoruhodných situácií, keď napríklad náš jubilant ako najsamozrejmšiu vec na svete poskytol japonskej turistke, ktorá sa dostala na bratislavskej ulici do komunikačných ťažkostí, požadované informácie v dokonalej japončine. Ako najsamozrejmšiu vec na svete to prijala aj príslušná Japonka. Nezačudovala sa, že aj na bratislavskej ulici môže konverzovať svojim rodným jazykom vo variante kjócuho.

Viktor Krupa je encyklopedistom s výnimočnou pamäťou i výnimočnými systematizačnými schopnosťami, ktorý však nikdy nestaval a nestavia bohatstvo svojho umu na obdiv. Keď niekto vysloví obdiv nad kvantom a hĺbkou jeho vedomostí, sám ich neraz spochybní, ak priamo nezhodí. Je to iste prejav nepredstieranej skromnosti nášho jubilanta, ale nejde tu náhodou aj o vplyv japonského životného štýlu a japonského spôsobu komunikácie? Je to predsa japanista telom i dušou, veď napokon aj autá si vyberá len japonské. I v tejto veci mám svoje skúsenosti. Vždy pred väčšou cestou najmä na iné kontinenty si starostlivo preštudujem dostupnú literatúru príslušných krajín a národov i prípadných nástrah, ktoré ma na ceste môžu čakať. Poslednou inštanciou pri rozhodovaní ostáva však Viktor Krupa, ktorý po tom, čo sám obmedzil svoje cesty do ďalekých krajín, ostal mi priateľským poradcom pri

mojich cestách. Nikdy sa však doteraz nestalo, aby napriek môjmu aktuálnemu usilovnému štúdiu nevedel o národoch, etnikách a národnostiach, ich jazykoch, o prírodných krásach či dokonca miestnej klíme v cieľi mojej nadchádzajúcej cesty viac než ja. Už som sa s tým zmieril.

Tieto moje slová mali byť pokusom o postihnutie diela a portrétu Viktora Krupu. Nemyslím, že sa mi to podarilo. Jeho dielo je také rozsiahle a mnohostranné, jeho osobnosť taká tajomne záhadná a ťažko definovateľná, že sú to najskôr len slabo načrtnuté línie. Dodám preto ešte aspoň jednu linku. Viktor Krupa je – na naše potešenie – úzko spojený aj s našim pracoviskom – s Jazykovedným ústavom Ľudovíta Štúra SAV. Toto „spojenectvo“ trvá už dlhé roky, je neformálne, ale, dovoľm si povedať, aj pevné a trvalé. Dosvedčuje to aj krátky dialóg zo života spred rokov, týkajúci sa nášho jubilanta, ktorému v našom ústave hovoria všetci Viktor. Aj tí, čo si s ním vykaľujú. Patrí medzi nich aj naša bývalá mladá kolegyňa Janka Kociská-Sejáková, ktorá nám jedného dňa radostným tónom oznámila: „Videla som Viktora“. „No a čo? – chceli sme vedieť pointu. „No nič. Len som ho ráno videla a celý deň mám krásny“ – bola jej odpoveď.

Niektorí slovenskí autori prerazili a sú známi v Európe, iných citujú aj v Spojených štátoch amerických, no iba veľmi výnimočne je meno slovenského jazykovedca známe aj v juhovýchodnej Ázii, Austrálii či na Novom Zélande, ako je to v prípade Viktora Krupu. K tomu už len dodajme, že nášmu jubilantovi za nevšedné vedecké, organizačné i pedagogické zásluhy doma a v zahraničí Predsedníctvo SAV udelilo Zlatú plaketu Ľudovíta Štúra a celkom nedávno aj Zlatú medailu SAV. Želáme mu, aby ešte dlhé roky neustal vo svojom závideniahodnom pracovnom tempe a eláne, ako i v pestovaní svojej nevšednej „fenomenológie“. K tomu všetkému pridávame aj želanie, aby ho neopúšťalo naďalej nezdolné zdravie, optimizmus i jeho príslowečný situačný humor.

Zvolajme aj my, ako to robili v takýchto chvíľach maorijskí bojovníci: Kia ora, kia kaha, kia manawa nui! Buď zdravý, buď silný, buď dobrej nálady!

V čísle uverejňujeme príspevky z vedeckého seminára, ktorý usporiadali Jazykovedný ústav Ľ. Štúra Slovenskej akadémie vied a Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV dňa 12. decembra 2006 na počesť životného jubilea významného slovenského jazykovedca PhDr. Viktora Krupu, DrSc.

ORIENTÁCIA V JAZYKOVOM PRIESTORE

JURAJ DOLNÍK

DOLNÍK, Juraj: Orientation in the Language Space. Jazykovedný časopis, 2007, Vol. 58, No. 1, pp. 11 – 19. (Bratislava)

This article is intended to be a brief introduction to the clarification of the question what is the fundamental support of our orientation in the language and in the language use. One way in which the orientation of the language-users might be elucidated is that the language and the language use are interpreted as a metaphorical space. The key term in the interpretation refers to the concept of dominance. The next fundamental terms are the language-social standards and metalanguage concepts which refer to the two basic aspects of our language orientation competence.

ÚVOD

Výrazom *jazykový priestor* označujem fiktívny priestor („ako keby bol reálny priestor“), v ktorom sa človek (fiktívne) pohybuje, keď si osvojuje jazyk a používa ho. V procese osvojovania si jazyka a jeho používania nadobúda aj adekvátnu špecifickú orientačnú kompetenciu, čiže schopnosť orientovať sa v množstve osvojovaných jazykových prvkov a štruktúr, ako aj v rozsiahlych možnostiach ich používania. Výraz *orientovať sa* explikujem pomocou otázky: Ako mám (mentálne alebo fyzicky) primerane reagovať v danej situácii? Primerane reagovať znamená reagovať tak, ako to zodpovedá môjmu aktuálnemu kognitívno-motivačnému svetu (motivačnú zložku tohto sveta tvoria potreby, záujmy, predstavy, želania, ideály, ciele a pod.).

Tým, že jazykový priestor vnímam ako fiktívny priestor, t. j. ako metaforickú entitu, dávam najavo, že orientácia v tomto priestore je motivovaná orientáciou v reálnom (fyzickom) priestore. Fyzické priestory, v ktorých sa pohybujeme, sú buď už známe (s rozličným stupňom známosti), alebo neznáme, a teda vyžadujúce nájdenie základného orientačného poriadku. Základom nášho pohybu v známom priestore sú orientačné vzorce, ktoré sa vytvorili fixovaním mentálneho obrazu „dobrých“ smerov pohybu. Pravda, môžeme sa pohybovať aj mimo rámca týchto vzorcov, čiže objavovať nový orientačný pôdorys. V neznámom priestore sa môžeme pohybovať buď v duchu náhodných pokusov (a omylov), alebo objavovania orientačného pôdorysu pomocou analógie. Naše skúsenostné orientačné znalosti v známom aj neznámom fyzickom priestore sa premietajú aj do našej orientačnej kompetencie vo vzľa-

hu k jazykovému priestoru. Naša jazykovoorientačná kompetencia má základ v našej fyzickopriestorovej orientačnej schopnosti.

Naša jazykovoorientačná kompetencia, o ktorú sa opierame pri orientácii v jazykovom priestore, má dve stránky, a to jazykovo-sociálnu a metajazykovú dimenziu. Jazykovo-sociálna stránka sa vzťahuje na to, čo funguje ako kohézny faktor daného jazykového spoločenstva a čo si jednotlivec osvojuje, keď sa integruje do tejto komunity. Túto stránku jazykovoorientačnej kompetencie označím ako jazykovo-sociálne štandardy. Metajazyková dimenzia sa vzťahuje na znalosti o jazykových prvkoch a štruktúrach, ktoré jednotlivec nadobúda v procese osvojovania si jazyka, ako aj na jazykové útvary, resp. formy používania jazyka. V tejto súvislosti hovorím o metajazykových konceptoch. Tieto štandardy a koncepty zodpovedajú orientačným vzorcom platným v známom fyzickom priestore. Aj v jazykovom priestore sa môžeme pohybovať mimo rámca štandardov a položiť základy nových štandardov. V neznámom jazykovom priestore (nová komunikačná situácia, bezprostredne nezrozumiteľné výrazy) je orientačnou oporou analógia, inak sa orientácia navodzuje pokusmi. V tomto príspevku sa však špeciálne nezaobráme otázkou mimoštandardnej orientácie.

JAZYKOVO-SOCIÁLNE ŠTANDARDY

Jazykovo-sociálne štandardy sú konvencionalizované jazykové reakcie v rámci sociálnych interakcií v istom jazykovom spoločenstve. Štandardy reprezentujú ustálené interpretácie, ktorými si dané spoločenstvo vytvorilo svoj prirodzený kultúrny svet. Pri otázke, čoho sa týkajú interpretácie, môžeme si pomôcť výrazom substantia, ktorý označuje nejakú neštruktúrovanú entitu uchopovanú človekom na základe interpretácie. Substancie sa interpretujú danosťami človeka, ktorými reaguje na podnety, a to vnímaním, hodnotením, cítením, myslením, správaním a konaním. Interpretáciám na základe týchto daností teda zodpovedajú perцепčné a аперцепčné, evaluačné, emocionálne, kognitívno-behaviorálne štandardy.

Z hľadiska orientácie je závažné to, že členovia daného spoločenstva vnímajú tieto štandardy ako prirodzené životné formy, čiže formy, ktoré sú vlastné tomuto spoločenstvu, ktoré jeho členovia prežívajú ako svoju životnú realitu. Tieto životné formy si osvojujú v procese socializácie a v dôsledku ich neustálej kolektívnej reprodukcie sa im javia ako prvky životnej reality s prirodzeným poriadkom. Socializačným vníkaním do tohto poriadku ustáľuje sa pocit normálnosti, t. j. pocit, že osvojované životné formy sú také, aké majú byť. Tento pocit spôsobuje, že členovia spoločenstva prirodzene vnímajú štandardy ako základnú „orientačnú inštruktáž“ pri pohybe v danom kultúrnom, a teda aj jazykovom priestore. Osvojovaním si štandardov internalizujú fakt, že (a) reagovania v duchu štandardov zaručujú normálnosť sociálnych interakcií v normálnych podmienkach, (b) štandardy ich odbremeňujú od potreby rozhodovať sa pri zodpovedajúcich reakciách, a teda im umožňujú koncen-

tráciu pozornosti na rozhodovacie aktivity pri iných reakciách (ekonomizácia reakcií), (c) reagovaním v duchu štandardov realizujú svoju sociabilitu, čiže potrebu integrovanosti do spoločenstva, čím prispievajú k udržiavaniu kohézności kolektívu.

Na čom sú založené mentálne reprezentácie štandardov? Na tom istom princípe, ktorý je aj v základe mentálnej reprezentácie orientačných vzorcov vzťahujúcich sa na reálny priestor. Je to princíp preferenčnej registrácie a dominancie. Základom orientácie vo fyzickom priestore je preferenčné vnímanie istého objektu, resp. objektov, lebo sa ukazujú ako dobré oporné body na vnesenie potrebného poriadku do tohto priestoru, a prisúdenie funkcie dominanty preferovanému objektu, resp. objektom. Dominancia znamená, že istý objekt, resp. objekty funguje, resp. fungujú ako organizačný fundament v istom priestore, že vo vzťahu k nemu, resp. k nim sa registrujú ďalšie objekty pri orientačnom vnímaní, a teda daný priestor sa orientačne štruktúruje ako závislostný vzťah, resp. závislostné vzťahy.

Princíp preferenčnej registrácie a dominancie riadi jednak orientačnú štruktúraciu priestoru a jednak štruktúraciu priestorov ako exemplárov triedy. Pri druhom prípade sa nám evokuje pojem prototypu. Mentálna reprezentácia orientačných vzorcov sa vzťahuje na prototypový exemplár priestoru. Vo vzťahu k nemu sa identifikujú ďalšie exempláre triedy priestorov, aby sa na ne interpretačne aplikoval daný orientačný vzorec. Čo sa týka pôvodu princípu preferenčnej registrácie a dominancie, pravdepodobne je vrozený – poukazuje na to fakt, že človek nemôže vnímať inak ako selektívne a že selektívnosť je účelná. Čo sa človek učí, týka sa spoznávania účelnosti selekcií, a teda ich riadenia so zreteľom na aktuálne účely.

Mentálne reprezentácie jazykovo-sociálnych štandardov sú metaforické orientačné vzorce platné pre reálne priestory, a tak sú riadené tým istým princípom. Všimnime si aspoň v náznaku prejav pôsobenia tohto princípu pri týchto štandardoch. Tento princíp určuje všeobecný orientačný rámec takto: Mentálna reprezentácia štandardu zobrazuje prototypový štandard, vo vzťahu k nemu sa identifikujú exempláre triedy štandardov; prototypový štandard je štruktúrovaný z perspektívy dominanty, čo implikuje závislostný vzťah, čiže v štruktúre štandardu je zafixovaný orientačný pôdorys založený na funkčnej salientnosti (nápadnosti, výraznosti, aktuálnosti).

Percepčné štandardy ako hláskové alebo slabičné štandardy sú reprezentované prototypovými hláskami alebo slabikami, vo vzťahu k nim sa identifikujú hlásky alebo slabiky v rozličných výskytoch. Stavba hláskového prototypu je určená z perspektívy dominantného, funkčne salientného artikulačno-akustického príznaku a stavba slabiky z pozície najzvučnejšieho segmentu.

Mentálne reprezentácie apercepčných (formovo-sémantických) štandardov ako lexikálne alebo vetné štandardy sa vzťahujú na lexikálne alebo vetné prototypy. Stavba významu lexikálneho štandardu je určená z pozície funkčne salientného sémantického príznaku, v stavbe vetného významu je to subjekt (ako sémantická jednotka).

Obsahom evaluačného štandardu sú konvencionalizované hodnotiace parametre platné pre isté typy entít a hodnotiaci stereotyp, ktorý spočíva v tom, že so zreteľom na mieru, resp. spôsob výskytu hodnotiaceho parametra (alebo parametrov) danej entite sa prisudzuje základná hodnota z hodnotiacej škály – hodnota „taký, aký má byť“, t. j. „dobrý“. Hodnotí sa teda z pozície tejto dominanty na hodnotiacej škále, vo vzťahu k nej sa určuje platnosť ostatných hodnôt na tejto škále. Mentálne reprezentácie týchto štandardov sa vzťahujú na prototypy hodnotiacich stereotypov (napr. prototypový dobrý pedagóg).

Mentálne reprezentácie emocionálnych štandardov zobrazujú prototypy emócií, ktoré zahŕňajú dva základné komponenty, a to prototypové situácie, v ktorých emócie vznikajú, a prototypové prejavy emócií. Napríklad analýza *hnevu* vyúsťuje do takéhoto opisu prototypu: Emocionálna axiologická reakcia (čiže emocionálna reakcia nadväzujúca na hodnotenie istej entity), ktorú prežívame ako odmietnutie istej entity (napr. nespravodlivosti), s intenzifikovateľným pobúrením, ktoré pôsobí na nás ako uchvacujúci živel a prejavuje sa v nás ako rozpínavá zápalná látka; deformuje základný spôsob nášho prejavu a deštruktívne pôsobí aj na medziľudský vzťah; sprievodným správaním je istý prejav vzdoru (podrobne v práci Dolník, 2005). Podľa tohto prototypu sa orientujeme pri identifikácii exemplárov hnevu. Dominantným komponentom v stavbe prototypu je „emocionálna axiologická reakcia, ktorú prežívame ako odmietnutie danej entity“.

Kognitívno-behaviorálne štandardy sú mentálne reprezentované ako znalostno-myšlienkové štruktúry vzťahujúce sa na prototypové sociálne interakcie a vyjadrované prototypovým spôsobom jazykového správania. Dominantným prvkom orientačného pôdorysu, ktorý je zafixovaný v týchto reprezentáciách, je myšlienково-jazyková reakcia, ktorá je rozhodujúca z hľadiska účelu správania.

Nejde len o textotvorné a štylizáčne štandardy, ktoré sa nám vybavujú v tejto súvislosti, a teda o textové a štylistické dominanty odrážajúce tieto myšlienково-jazykové reakcie, ale aj o štandardy späté s korektnosťou interakcie. Korektnou komunikačnou interakciou sa tu rozumie vzájomné pôsobenie aktérov komunikačnej interakcie so zreteľom na to, čo vyplýva zo stavu ich vnútorného sveta. Zo zorného uhla korektnosti komunikačná interakcia sa javí ako akomodačno-asimilačný proces, čo je následok toho, že pri prihliadaní, resp. rešpektovaní stavu vnútorného sveta aktérov ide o to, do akej miery sa zladujú ich stavy vzhľadom na aktuálnu situáciu. Komunikačná interakcia zo sledovanej perspektívy sa nám ukazuje ako proces, ktorý prebieha ako vzájomné prispôsobovanie sa aktérov, ako aj prispôsobovanie si komunikačného partnera. Ak aktérov interakcie teoreticky uchopíme ako kognitívno-motivačné systémy, interakcia ako akomodačno-asimilačný proces sa nám zobrazí ako súhra medzi sebamodifikáciou systému so zreteľom na systém, ktorý vystupuje v role jeho okolia, a modifikáciou tohto okolia. Dotýkame sa tu vlastne princípu akomodačno-asimilačnej proporcie. Kým Griceov princíp kooperácie je existenčnou riadiacou silou interakcie, princíp akomodačno-asimilačnej proporcie riadi jej ko-

rektnosť. Obsah tohto princípu zodpovedá tejto implikácii: Ak chceš, aby komunikačná interakcia, do ktorej vstupuješ, bola optimálne korektná, prispôboj sa svojmu partnerovi a súčasne si ho prispôboj aj sebe, a to tak, aby tieto spôsoby reagovania boli v rovnováhe, čiže v optimálnom pomere. Implikát obsahu tohto princípu: čím viac sa odkláňaš od tejto rovnováhy, tým menej korektná je komunikačná interakcia. Nejaké objektívne, od danej interakcie nezávislé kritériá na určenie akomodačno-asimilačnej rovnováhy, prirodzene, nejstávajú. Kritériom je pocit, resp. presvedčenie aktérov, že interakcia priniesla obojstrannú plnohodnotnú sebarealizáciu. Obsahom komunikačnej sebarealizácie je miera naplnenia predstavy o role v interakcii, ktorá bola aktérovi prisúdená alebo si ju sám prisúdil. Vo vzťahu k tejto role sa aktér aktivizuje ako kognitívno-motivačný systém a miera jeho komunikačnej sebarealizácie závisí od toho, ako zodpovedá priebeh interakcie aktuálnemu stavu tohto systému. Korektnosť komunikačnej interakcie teda koreluje s akomodačno-asimilačnou proporciou medzi aktualizovanými kognitívno-motivačnými systémami aktivizovanými vo vzťahu k zadanej, resp. prijatej role v danej interakcii. Hovorí sa tu o tom, že optimálna korektná komunikácia spočíva v navodení a udržiavaní primeraného pomeru medzi prispôbením sa interakčnému partnerovi interpretovanému v zmysle spomínaného systému a prispôbením si tohto systému vlastnému kognitívno-motivačnému svetu. V súvislosti s témou tohto výkladu je relevantné to, že optimálnosť akomodačno-asimilačnej proporcie aktéri prežívajú ako otázku dominancie (kto dominuje v interakcii, čiže má prevahu a v istej miere ovláda svojho partnera). Obsahom kognitívno-behaviorálnych štandardov sú aj konvencionalizované spôsoby komunikačného správania, ktoré sa dotýkajú asymetrie vzťahu medzi interaktérmi, čiže prijímanej alebo „vybojovanej“ dominancie.

Kognitívno-behaviorálne štandardy zahŕňajú aj znalostno-myšlienkové štruktúry vzťahujúce sa na jazykovoštruktúrne reakcie, čiže na tvorenie jazykových štruktúr, a teda aj na spoznávanie vzťahov, ktoré sú v základe tvorenia, a na identifikáciu ekvivalencií a implikácií medzi jazykovými štruktúrami mimo oblasti tvorenia. Všetky jazykovoštruktúrne reakcie sa opierajú o základnú orientačnú reakciu: upriamenie pozornosti na funkčne salientný prvok (porov. s výrazmi ako *dominanta* v synonymickom rade, *vzorové slovo*, *základové slovo*, *hyperonymum* a *pod.*; ešte aj pri antonymách sa ukázalo, že nejde o symetrický vzťah, ale o dominanciu jedného člena páru; Apresian, 1974).

IMPLIKÁCIE VÝRAZU ŠTANDARD

Tým, že sa v tomto výklade hovorí o štandardoch, dáva sa najavo, že sa jazyk vníma ako súčasť kultúrneho sveta (základom tohto sveta sú štandardizácie), a teda povaha jazykového sveta je konformná s povahou tohto sveta. Z hľadiska orientácie je kľúčový pojem koherencie, ktorý evokuje otázku, nakoľko je kultúra istého spoločenstva jednotná, homogénna, harmonická, čiže aj otázku, v akom zmysle sa dá na

kultúru aplikovať pojem systému. Kulturoológ H. P. Hansen (2000, s. 265) po analýze výkladov koherencie v kultúre dospieva k záveru, že štandardizácie sa nachádzajú v rozličných vzťahoch: „Môžu byť vo vzťahu ekvivalencie alebo príbuznosti; môžu sa logicky podmieňovať; môžu však koexistovať popri sebe celkom neutrálne; ale môžu sa aj odpudzovať buď tým, že sú diferencované, alebo protirečivé, čo sa môže vyskytovať v mnohých odtienkoch až po vzájomné vylučovanie.“ Pre koherenciu štandardizácií vytvárajúcich jazykový svet platí to isté, a teda v takom zmysle treba chápať aj pojem systému aplikovaného na tento svet. Súčasná lingvistika si už dobre uvedomuje to, čo kulturoológ C. Geertz (1996) uchopil ako rozdiel medzi abstrahovanou koherenciou, ktorá je konformná s predstavou jednoty, homogénnosti kultúry, a empiricky zistenou koherenciou, ktorá je blízka k realite. Aj vo vzťahu k opisu jazykového sveta pozorujeme rozdiel medzi abstrahovaným a empiricky odhaleným systémom, ktorý zodpovedá reálnemu jazyku. Pojem štandardu vo vzťahu k jazykovému svetu teda implikuje, že systém tohto sveta zodpovedá koherencii kultúrneho sveta. Práve táto ekvivalencia je „zodpovedná“ za to, že napriek absencii jednotnosti, optimálnej homogénnosti a harmónii používateľ vníma jazykový svet ako prirodzene usporiadaný, v ktorom sa aj prirodzene orientuje. Je to svet konvencionalizácií, ktorý je organizovaný na základe prirodzenologického usudzovania (len intervencie v rámci vonkajšieho regulovania kultúrneho a potom spisovného jazyka vnášajú doň istú mieru striktnnej logiky). Tento typ usudzovania, ktorý je založený na bežných empiricky zistených súvislostiach a implikuje systemizačnú rozmanitosť protirečiacu systemizácii na základe striktnnej logiky, zodpovedá povahe nositeľa kultúry daného spoločenstva (je zžitý so svojou kultúrou ako súhrnom štandardizácií).

METAJAZYKOVÉ KONCEPTY

Tieto koncepty zahŕňajú znalosti o jazykových štruktúrach, ktoré používateľ získava v priebehu prirodzeného osvojovania si jazyka ako sprievodný príznak. Najmä teória prirodzenosti zdôrazňuje, že používateľ jazyka v procese jeho osvojovania nadobúda schopnosť preferenčného vnímania jazykových jednotiek so zreteľom na ich štruktúrnu optimálnosť (porov. Mayerthaler, 1981; Wurzel, 1984; súhrnne Dolník, 1995). Pri tejto príležitosti môžeme abstrahovať od rozdielneho prístupu k tomuto javu – univerzálnopragmatický prístup, pri ktorom dominuje konštrukčný ikonizmus ako kritérium optimálnosti vz. systémový prístup, pri ktorom sa ako fundamentálne kritérium ukazuje systémová primeranosť –, podstatné je to, že sa poukazuje na meta-jazykovú kompetenciu, ktorá sa prejavuje v nevedomovaných preferenčných reakciách používateľov pri komunikačnom zaobchádzaní s jazykom. Tieto reakcie svedčia o tom, že isté štruktúry vníma ako prirodzenejšie, normálnejšie ako iné štruktúry, čiže používateľ vníma opozíciu bezpríznakové : príznakové (s rozličným stupňom príznakovosti). Intuitívna znalosť o tom, že isté štruktúry sú bezpríznakové a iné viac alebo menej príznakové, čiže viac alebo menej prirodzené, resp. normálne, orientačne

riadia používateľa, keď je vo vzťahu k jazykovým štruktúram stimulovaný k preferenčnej reakcii. Toto orientačné riadenie je napríklad v základe kumulácie jazykovo-štruktúrnych zmien istého typu, ktorá sa potom javí ako vývinová tendencia v jazyku. Tá spočíva v tom, že sa presadzuje bezpríznačová, resp. menej príznačová štruktúra (pravda, pokiaľ nie sú v hre osobitné činitele, ktoré zasahujú do orientačného riadenia používateľa). Opäť sa stretávame s tým, že používateľ sa pri orientácii opiera o dominantný, funkčne salientný prvok – o bezpríznačovú, prirodzenú, normálnu štruktúru –, ktorý riadi „pohyb“ v príslušných sférach jazykového priestoru.

Socializácia jednotlivca vyúsťuje do jeho aktívnej alebo pasívnej jazykovej multikolektívnosti, čiže do toho, že aktívne alebo pasívne ovláda jazykové štandardy kolektívov v rámci superkolektívu, ktorý vytvára jeho globálne jazykové prostredie. Jeho jazykovoorientačná kompetencia sa rozvíja aj vo vzťahu k jazykovej situácii. Jazyková situácia ako orientačný priestor mu ponúka dva fundamentálne orientačné parametre, a to typickosť jazykového správania členov jazykových kolektívov a prestíž jazykových útvarov, resp. foriem jazykového správania. Preferenčne registruje typické prejavy odlišných jazykových správání, prostredníctvom nich ich identifikuje, a tak reálne alebo potenciálne diferencuje vlastné jazykové správanie na jazykovosituáčnej rovine. Rozvíjanie orientačnej schopnosti jednotlivca vo vzťahu k diferencovanosti superkolektívu (napríklad k nositeľom slovenského jazyka) je príspevok ku kultivovaniu jeho sociálnej inteligencie, t.j. jeho schopnosti akomodačno-asimilačne sa vyrovnávať so spôsobmi správania rozličných kolektívov v rámci daného superkolektívu. Vo vzťahu k jazykovej situácii sa rozvíja jazykový aspekt jeho sociálnej inteligencie. Čím lepšie sa dokáže orientovať v sieti kolektívov, tým vyspelejšia je jeho sociálna inteligencia. Vzťahuje sa to aj na situačnú diferencovanosť sociálnych interakcií. Na ilustráciu tejto idey si pripomeňme bežné reakcie na používanie cudzích slov, v súčasnosti najmä anglických výrazov. Jazyková kritika (lingvistická aj tzv. laická) bežne reaguje v duchu zásady, že oprávnenie na používanie majú len potrebné, funkčné cudzie výrazy, čiže také, ktoré nemajú ekvivalent v domácom jazyku, a teda ho obohacujú. Pričom ale funkčnosť cudzieho prvku posudzujú paušálne, bez primeranej diferencovanosti. Kritici poučajú používateľov a neustále im túto zásadu pripomínajú, akoby pre nich bola neznáma, resp. na ňu zabúdali, dávajú im do pozornosti domáci ekvivalent, hoci často ide o to, že používateľ sa domácomu výrazu v danom prípade – z komunikačného dôvodu (bežné však je, že kritik mu pripisuje iný dôvod) – práveže vyhýba. V danej interakčnej situácii používateľ pociťuje cudzí výraz ako funkčný (ďalší výklad týmto smerom by viedol k situačnej norme). Jazykový kritik však pre situačnú funkčnosť často nemá zmysel. Je to prejav istež ustrnulosti jazykového aspektu sociálnej inteligencie, a teda schopnosti orientovať sa v jazykovosituáčnom priestore.

Druhým orientačným parametrom je prestíž. V procese socializácie jednotlivce preberá štandardizované reakcie na jazykové útvary, resp. formy jazykového správania so zreteľom na ich miesto v sústave. Orientuje sa v nej podľa ich spoločenského

statusu. Reguluje dominantnú pozíciu spisovného (štandardného) jazyka, jeho prestíž v danom spoločensťve a pozná aj pozadie odlišného statusu útvarov a foriem. Vo svete jazykových útvarov a foriem jazykového správania sa pohybuje ako v priestore dynamických preferenčných reakcií, v ktorom je síce daná základná preferenčná štruktúra objektov, ale tá sa prispôsobuje aktuálnym potrebám človeka ako inteligentnej bytosti.

ZÁVER

Vo výklade sa poukázalo na to, že jazykovoorientačná kompetencia je špecifický prípad spôsobilosti človeka orientovať sa v reálnom priestore a že táto kompetencia má jazykovoštandardnú a metajazykovokonceptuálnu dimenziu. Základom orientácie používateľa v jazykovom priestore sú jazykovo-sociálne štandardy a metajazykové koncepty, ktorých stavba je riadená všeobecným orientačným princípom, totiž princípom preferenčnej registrácie a dominancie. Štandardy a štandardne uplatňované metajazykové koncepty ponúkajú používateľovi osvedčenú orientáciu, a keď sa podľa nich riadi, je zbavený bremena orientačného rozhodovania, čiže aj ľarchy reflexie. Pravda, používatelia nereagujú len podľa štandardov, ale aj na základe reflexívnej orientácie. Vždy ide, prirodzene, o koexistenciu štandardnej a reflexívnej orientácie a práve v tejto súvislosti sa ukazuje výhoda odbremeňovacej sily štandardov (umožňuje plne sa koncentrovať na reflexívnu orientáciu). Reflexívna orientácia je, pravdaže, funkčne motivovaná. Osobitným prípadom je reflexívna orientácia epizodickým využívaním fragmentárnych metajazykových znalostí, ktoré používatelia nadobúdajú nesytematickým reflektovaním jazykovej empirie. Napríklad reagujú na isté zaužívané výrazy z hľadiska ich motivácie, logickosti alebo sémantiky a usudzujú, že ich motivácia je nevhodná (napr. *suchý zips*, lebo predsa nie je *mokrý zips*), ich použitie je nelogické (napr. *raz toľko* by logicky malo byť *dva razy toľko*) alebo ich význam je iný, v akom sa používa (napr. *strašne pekný* - *strašne* nemá taký význam, aby sa dalo spájať s *pekný* a podobnými výrazmi). Orientačná sila štandardizácií je však taká, že napriek tomu vžitú výrazy sa naďalej reprodukujú. Je to svedectvo o tom, že povaha prirodzeného jazyka je určená štandardizáciami, ktoré sú podopreté princípom arbitrárnosti, ale súčasne aj o tom, že pri jazyku sa prejavuje tendencia k autonómnosti človeka ako kultúrnej bytosti vo vzťahu k človeku ako civilizáčnej bytosti. Človek ako nositeľ štandardov, čiže ako nositeľ skonvencionalizovaných návykových reakcií vzdoruje vplyvu človeka ako racionálnej bytosti, t. j. človeka so sklonom k neustálej racionalizácii svojho okolia aj seba. Zreteľne sa to ukazuje pri napätí medzi úzom a kodifikovanou normou. V pozadí kodifikačných intervencií je nositeľ jazyka ako racionálna bytosť, ktorá má sklon vplyvať na jazyk v duchu civilizáčného rozvoja (usiluje sa o kultivovanie, zdokonaľovanie jazyka), kým v pozadí úzu je nositeľ jazyka ako kultúrna bytosť, ktorá je založená na konvenciách. Dobré fungovanie štandardizovaných jazykových štruktúr je v súlade

s prirodzenou jazykovoorientačnou kompetenciou, ktorá je vlastná človeku ako kultúrnej bytosti. Táto kompetencia vzišla z prirodzenoorientačnej praxe, ktorou sa človek adaptuje na fyzický priestor, v ktorom sa má nechaoticky pohybovať. Toto zistenie zodpovedá téze, že do štrukturácie jazyka v našom mentálnom vlastníctve sú premietnuté naše prvotné skúsenosti z interakcie so svetom. A táto téza je v súlade s kognitívno lingvistickou koncepciou skúsenostného realizmu, ktorá spočíva na idei, že pojmové štruktúry pochádzajú z našich telesných skúseností, vo vzťahu ku ktorým nadobúdajú zmysel (porov. Lakoff, 1987).

Bibliografia

- APRESIAN, Jurij D.: Leksičeskaja semantika. Moskva: Nauka 1974.
- DOLNÍK, Juraj: Teória jazykovej prirodzenosti. Slovenská reč, 60, 1995, s. 18-25.
- DOLNÍK, Juraj: Interpretácia emócií a citov prostredníctvom jazyka. In: Studia Academica Slovaca. 34. Bratislava, Stímul 2005, s. 29 – 41.
- GEERTZ, Clifford: Welt in Stücken. Kultur und Politik am Ende des 20. Jahrhunderts. Wien 1996.
- HANSEN, Klaus P.: Kultur und Kulturwissenschaft. 2. Aufl. Tübingen und Basel: A. Francke Verlag 2000.
- LAKOFF, George: Women, Fire and Dangerous Things. What Categories Reveal about the Mind. Chicago/London 1987.
- MAYERHALER, Willi: Morphologische Natürlichkeit. Wiesbaden: Athenaion 1981.
- WURZEL, Wolfgang U.: Flexionsmorphologie und Natürlichkeit. Studia Grammatica XXI. Berlin 1984.

MÉDIÁ A TEXT. Editori Juraj Rusnák – Michal Bočák. Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Prešovensis. Jazykovedný zborník 17 (AFPhUP 111/193). Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity 2005. 323 strán. ISBN 80-8068-408-1

Vladimír Patráš: *Podstata tzv. mediálnych amalgámov a ich funkcie v elektronicky sprostredkúvanej komunikácii.* – Ján Sabol: *Vzťah znaku a slova a supraznaku a vety v mediálnom texte.* – Pavol Odaloš: *Kontinuitnosť a diskontinuitnosť komunikácie.* – Ľubov Stekauerová: *Komunikačné médiá, virtuálna realita, vôľa k virtualite.* – Jozef Sipko: *Etické problémy komunikácie.* – Milan Ferencík: *Identita a zdvorilosť – k problému sociálnej kategorizácie v mediálnom dialógu.* – Juraj Briškár: *K interpretácii netextových javov.* – Juraj Rusnák: *„Zóna súmraku“.* *O podobách mediálneho hedonizmu súčasnej popkultúry.* – Ján Sand: *Informačná hodnota spravodajských textov.* – Imrich Jenča: *Rozhlasová správa.* – Michal Bočák: *Upútavky na televízne spravodajstvo a ich súvislosti.* – Blažena Garberová: *Hodnotiace kritériá publicistickej recenzie v literárnom printovom periodiku.* – Ľubomír Kováčik: *Náboženský rozhlasový príhovor – tradicionalizmus a modernizmus.* – Ľubomír Guzi: *Mediálny text ako prostriedok jazykovej sugescie.* – Nikoleta Demjanová: *Etnokultúrne konotácie v ruskej a slovenskej tlači.* – Alžbeta Virostová: *Klasifikácia precedentných textov v súčasnej ruskej tlači.* – Roman Ivantyšin: *Politická reklama v slovenských denníkoch pred parlamentnými voľbami 1998 a 2002.* – Ján Juhás: *Skryté posolstvá reklamy na alkohol.* – Beatrice Szabóová: *Komunikačné stereotypy v rannom rozhlasovom vysielaní alebo Čím je ráno ránom.* – Ján S. Sabol: *Magický realizmus v slovenskom filme.* – Slávka Tomaščíková: *Interpretácia stereotypov v britských situačných komédiách.* – Alexander Plencner: *Videoklip ako simulakrum.* – Peter Karpinský: *Niekoľko poznámok o vzťahu komiksu a printových médií.* – Ivana Kupková: *Piesňové texty, mládež a jazyk alebo Lalala.* – Viera Žemberová: *Mediálny text – umelecký text (Autentické a diferenčné v stratégii textu).* – Jolana Nižníková: *Funkcie jednočlenných viet v publicistických textoch.* – Martina Ivanová: *Jazyk médií – jazyková analýza prekladu filmových titulov (korpus ako corpus delicti).* – Martin Ološtiak: *Cudzie vlastné mená v médiách.* – Iveta Bónová – Renáta Gregová: *Kritériá ovplyvňujúce realizáciu kvantity v textoch masmediálnej komunikácie.*

JB

PODOBNOSTI JAZYKOVÝCH A NEJAZYKOVÝCH ŠTRUKTÚR¹

PAVOL ŽIGO

ŽIGO, Pavol: Similarities between language and non-language structures. *Jazykovedný časopis*, 2007, Vol. 58, No. 1, pp. 21 – 30. (Bratislava)

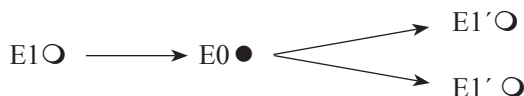
In the article the author refers to similarities of the elementary language structures and some regularity in the sphere of theoretical physics. Through the comparison of the older development changes, following up with disintegration of old-Slavic unity and formation of new structures in Slovak language (with a wider Slavic prospective), refers to analogical regularities of the language and physical microstructures.

Hľadanie podobností medzi jazykovými a nejazykovými štruktúrami predpokladá rovnakú alebo približne rovnakú hierarchiu prvkov, vstupujúcich do vzťahov v rámci ich porovnávanía. Spôľahlivým východiskom hľadania podobnosti štruktúr v jazyku a v iných vedných disciplínach je uvedomovanie si podstaty častí skúmaných objektov. Náš vnútorný dialóg s V. Krupom začíname jeho konštatovaním o tom, že „...jednotlivé znaky nepoukazujú na objekty ako celky vo všetkej ich zložitosti, ale odrážajú iba niektoré stránky. Jazyk nepodáva vyčerpávajúci, nestranný a nehybný obraz skutočnosti; je prostriedkom orientácie, ktorá sa zameriava raz na jeden, raz na druhý aspekt, takže umožňuje posudzovať realitu z rozličných hľadísk. Keby ľudská myseľ vedela „odrážať“ vonkajší svet vo všetkej jeho zložitosti a súvislostiach, teda keby bol tento odraz jednorazovo vyčerpávajúci a definitívny, poznanie by sa stalo nehybným a človek by vlastne jazyk nepotreboval“ (Krupa, 1980, s. 48 – 49). Na inom mieste citovanej práce o meraní podobnosti jazykov V. Krupa uvádza, že v jazyku ako zložitom systéme prvkov pospájaných buď priamo, alebo sprostredkovane iným súborom vzťahov môže ísť o podobnosti dvojakého druhu: 1. podobnosti medzi prvkami, čiže substanciálne podobnosti, 2. podobnosti medzi vzťahmi, t. j. o štruktúrny izomorfizmus (Krupa, o. c., s. 138).

1. Pri myšlienke na niekoľko známych prác orientovaných na princípy stavby, vývinu a fungovania jazyka prichodí na um viacero poznatkov. Jedným z nich je to, že základných princípov, ktoré ovplyvňujú dynamiku prírodných aj spoločenských systémov, nie je veľa. Myšlienku, rozvíjajúcu tento poznatok uviedol

¹ Štúdia vznikla v rámci projektu VEGA 1/3738/06 *Konvergenie, divergencie a tradície vo vývine slovanských jazykov*.

J. Horecký konštatovaním, že pri hľadaní princípov stavby, vývinu a fungovania jazyka „nestačí skúmať stav len v rámci daného elementu, ale že podnety pre jeho správanie či fungovanie treba hľadať vonku, vo fungovaní všeobecných pravidiel, možno aj zákonitostí v oblasti metodológie alebo v oblasti takých vied, ako je v dnešnej situácii teoretická fyzika“ (Horecký, 2000, s. 31). Autorom ďalšej myšlienky je A. Einstein, ktorý tvrdil, že svet je chudobný na princípy, ale je bohatý na štruktúry. A tak práve k podobnosti jazykových a mimojazykových štruktúr z diachronického pohľadu na jazyk a v kontexte princípov vývinu a stavby jazyka otvára dvere vedecké dielo V. Krupu. V tejto súvislosti sa nám žiada pripomenúť Polkinghornovu myšlienku z práce *Reason and reality* (Londýn, 1991; citované podľa J. Krempaského, 2006, s. 196) s našim odporúčaním chápať ju v jej najširšom zmysle: „musíme rozumieť, aby sme mohli veriť, ale musíme veriť, aby sme mohli rozumieť“. Teda musíme rozumieť tomu, čím sa zaoberáme, aby sme mohli veriť, že je to tak, ale musíme veriť, že to tak je, aby sme tomu mohli porozumieť. Táto filozofická digresia je východiskom zamýšľania sa nad podobnosťami jazykových a nejazykových štruktúr, resp. nad podobnosťami vo vývine jazykových štruktúr a fyzikálnych štruktúr. Preto, lebo to isté, čo pre základ vzniku vesmíru a života v ňom a pre teoretickú fyziku znamenal okamih veľkého tresku, znamenal pre vývin slovanských jazykov rozpad praslovanskej jednoty a vývin po 10. storočí. Išlo o prehodnotenie slabičnej štruktúry v dôsledku zániku a vokalizácie jerov, kontrakcie a denazalizácie, o zmeny v kvantite a prízvuku a ich dôsledky na fonologické, morfológické a syntaktické štruktúry. O aké spoločné znaky vo vývinovej línii ide? Aj v teoretickej jazykovede – rovnako ako v teoretickej fyzike – išlo z vývinového hľadiska o rovnaké zákony a zákonitosti, o ich narúšanie, o súčasnosť a konfliktnosť princípov. Neuvedomujeme si to často aj preto, že nás ovláda neregulovaný proces poznávania, ktorý má dve stránky: „čím viac sa sústreďujeme na jednu, tým viac nám uniká druhá, ale obidve majú svoje opodstatnenie a ani jednej sa nemožno celkom zbaviť“ (Krempaský, o. c., s. 98). Klasickým príkladom podobnosti jazykových a nejazykových štruktúr je z retrospektívneho pohľadu kontrakcia, jav známy ako zánik intervokalickeho *-j-*. V skupine s intervokalickým *-j-* tento konsonant zanikol a kvantita vokálov sa zmenila tak, akoby sa ich energia sčítala. Z fyziky je známy teoretický zákon o tom, že ak sa stretnú dva fyzikálne objekty v interakcii, energeticky bohatší objekt časť svojej energie odovzdá energeticky chudobnejšiemu objektu, ktorý ju – naopak – získa (dve biliardové gule: jedna je v pokoji, druhá, pohybujúca sa ju zasiahne):

Pri interakcii platí, že teleso s menšou (príp. s nulovou energiou, na obr. tmavé) preberá časť energie od pohybujúceho sa telesa s väčším množstvom energie, jeho energia sa „rozdelená“ (svetlé teleso; po interakcii obidve pohybujúce sa svetlé telesá s rozdelenou energiou). Tento proces nikdy neprebehne opačne, a to ani prakticky, ani teoreticky. Je všeobecne známe, že tento zákon má nelokálnu podobu, toto zistenie však, žiaľ, nemalo zásadný vplyv na spoločenskovedné myslenie.

Klasická fyzika dokazovala platnosť zákona zachovania energie. Paralely jeho mechanizmu sa prejavili aj v hláskoslovných zmenách 10. storočia v slovanských jazykoch, v ktorých sa vykonala kontrakcia: energia dvoch vokálov po zániku intervokalickeho *j* sa premenila na novú kvantitu *aja* > *á* : *novaja* > *nová*, **mobj* > *mōj* > *mōj*, **koňb* > *kōň* > *kōň*, **stolb* > *stōl* > *stōl*, genitív plurálu : **ženb* > *žēn* > *žien*, **sr(ъ)dbcb* > *srdc...* Z exaktných meraní je však všeobecne známe, že kvantitatívna hodnota dlhého vokálu sa nerovná dvojnásobku kvantitatívnej hodnoty krátkeho vokálu (podľa modelu $a + a \neq \hat{a} \Rightarrow t_a \neq 2t_a$): $t_a = 0,086$ s, $t_{2a} = 0,172$ s, $t_{\hat{a}} = 0,135$ s; $t_e = 0,076$ s, $2t_e = 0,152$ s, $t_{\hat{e}} = 0,099$ s; $t_i = 0,074$ s, $2t_i = 0,148$ s, $t_{\hat{i}} = 0,099$ s; $t_o = 0,082$ s, $2t_o = 0,164$ s, $t_{\hat{o}} = 0,145$ s; $t_u = 0,077$ s, $2t_u = 0,154$ s, $t_{\hat{u}} = 0,110$ s ($t_{ia} = 0,135$ s; $t_{ie} = 0,139$ s; $t_{\hat{o}} = 0,115$ s; porov. Král, Á., Sabol, J., 1989, s. 293)². Na tom istom modeli však o zániku redukovaných vokálov vo všetkých slovanských jazykoch platí: *d'bhъ* > *d'eň*, *sъnb* > *sen / son*. V jazykoch, kde sa nerozvinula kvantita, ale fonologické zmeny sa prejavili v akcente, sa energia stratila, veď prízvuk má z kvalitatívneho aj kvantitatívneho hľadiska odlišné parametre, ako má kvantita (teoretická fyzika tak isto dokázala, že energia sa pri zrážke elementárnych častíc stráca). Vo fyzike elementárnych častíc je tak isto známych niekoľko vzťahov, analogických nášmu lingvistickému poznaniu: hmotnosť jadra je vždy menšia ako súčet hmotností *Z* protónov a *N* neutrónov, t. j. $m_j < m_j'$ kde $m_j' = Zm_p + Nm_n$. Tento poznatok je analogický lingvistickému poznaniu toho, že kvantita dlhého vokálu je menšia ako je súčet kvantít dvoch dlhých vokálov.

Ďalšou možnosťou uvažovania o paralelách pri porovnávaní jazykových a ne-jazykových štruktúr sú východiskové poznatky o tom, že nukleóny v jadre sú viazané oveľa silnejšie ako elektróny v atómovom obale. Väzbovou energiou jadra je tá energia, ktorú treba dodať na to, aby sa jadro rozdelilo na *Z* protónov a *N* neutrónov. Každý zmene vnútornej energie zodpovedá zmena pokojovej hmotnosti sústavy, ktorá býva nemerateľne malá, pri atómových jadrách však merateľná. Väzbová energia jadra skladajúceho sa z protónov a neutrónov je s hmotnostným úbytkom viazaná vzťahom $E_j = B_j c^2$, $B_j = Zm_p + Nm_n - m_j$. Jazyk tu v jednej časti vývinovej línie zachováva pravidelnosť zmien, a to vtedy, ak ide o energeticky, t. j. kvantitatívne rovnakohodnotné prvky (redukované vokály). Ak sú prvky nerovnorodé, jeden z nich je redukovaný, druhý neredukovaný, vokalizácia redukovaných vokálov simuluje situ-

² Ďalšie údaje o pomere kvantity krátkych a dlhých vokálov a výskumov S. Daržagina, M. Trnku a J. Štefánika (2005, s. 170) potvrdzujú, že temporálny súčet artikulácie dvoch krátkych vokálov je väčší ako artikulácia dlhého vokálu, resp. diftongu.

áciu obchodného vzťahu bohatého podnikateľa s chudobným klientom: po ich „interakcii“ bohatý podnikateľ ešte viac zbohatne a chudobný klient ešte viac schudobnie. Z vývinového hľadiska taký istý osud stihol redukované vokály aj pri prehodnocovaní pôvodnej praslovanskej kvantity v dvojslabičných slovách pred prízvučnou slabikou do podôb typu *král', kút'*, v slootovorných príponách *-ьсѣ* z hľadiska ich ďalšieho vývinu, tresp. vývinu mäkkostnej korelácie, t. j. podôb typu *koniec, hrniec*. V pozíciách, kde sa mäkkostná konsonantická korelácia nezachovala, sa kvantita neprehodnotila a výsledkom tohto procesu sú podoby *kopec, chlapec, starec*, resp. v nárečiach, kde zanikla aj mäkkostná konsonantická korelácia *d – d', t – t', n – ň, l – l'* v prospech tvrdých korelátov sú podoby s krátkym vokálom: *konec, hrniec...*

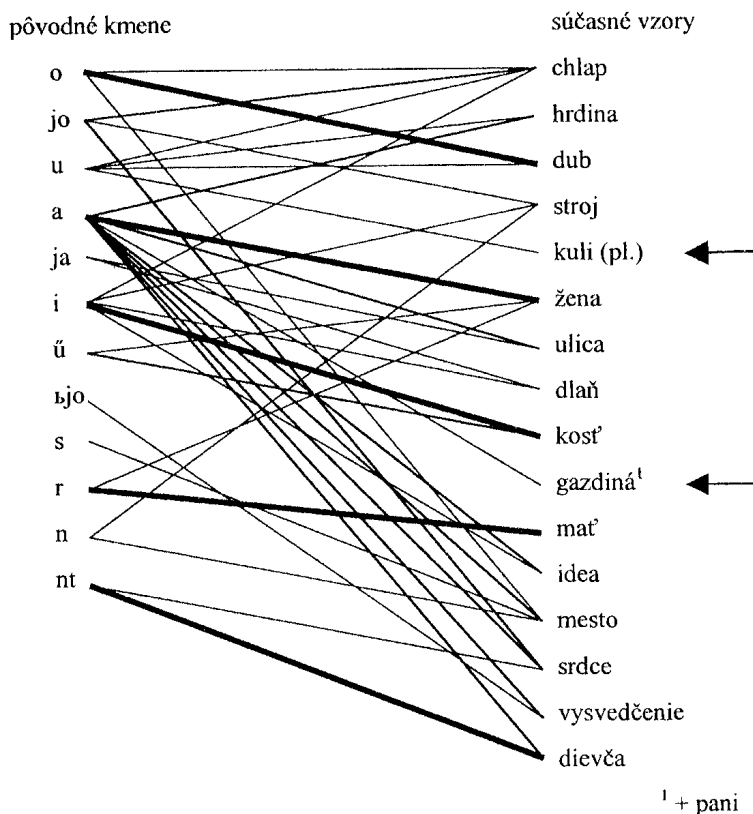
Ak sme v súvislosti so stratou energie hovorili pri tých jazykoch, kde sa kvantita nerozvinula (pozri vyššie), treba s takouto stratou energie počítať aj pri stabilizácii prízvuku, resp. pri jeho ustáľovaní na prvej slabike. Známe sú príklady na stratu kvantity, resp. jej prehodnotenie na prízvuk v pôvodných praslovanských slovách typu **ženā, *vodā, *slugā* vyvinuli do podôb *žena, voda, sluha*, teda pôvodné dlhé *ā* sa mení na krátke *a*, časť jeho energie sa stabilizáciou prízvuku stráca. V jazykoch s pohyblivým prízvukom sa pôvodná kvantita tak isto redukuje a premieňa na prízvuk: pl. *жены : жѣн*, pl. *воды : вод*, pl. *слуги : слуг* (v jazykoch s pevným prízvukom analogický vývin kvantity typu *žien, vód*). Mechanizmus straty časti energie nebol viazaný len na dvojslabičné slová, ale sa prejavil aj vo viacslabičných slovách typu **jāgoda > jagoda > jahoda, *jazyk > jazyk, *nosīt' > nosiť*. V trojslabičných slovách pred pôvodnou prízvučnou slabikou s krátkym praslovanským vokálom *e, o, ъ, ѵ* sa kvantita prehodnotila tak, že prízvuk sa stabilizoval na prvej slabike a energia pôvodných troch krátkych vokálov, z toho jeden bol redukovaný, sa prehodnotila do kvantity a výsledkom sa stal dlhý vokál (**zakōň > zákon / закōн, *pěšъкъ > piesok / necōк*). Ako osobitný model rozvoja kvantity s pribúdajúcou „energiou“ tvoria prípady po pôvodnej metatéze likvid v otvorených slabikách typu **melko : mlieko, *vorta : vráta*, ale aj v novozatvorených slabikách **molděž > mládež*, v dôsledku „polnoglasia“ vo východoslovanských jazykoch typu *молоко, ворота, молодěжь*. Platnosť pravidelnej distribúcie energie, premenenej na kvantitu relativizujú prípady **volsъ > vlas* oproti *волос*, **golsъ > glas > hlas* oproti *голос*. Tento jav hodnotíme ako fluktuáciu, súvisiacu v západoslovanskom jazykovom areáli so stabilizáciou prízvuku. Tak isto sa určitým stupňom fluktuácie z hľadiska kvantity (stratou kvantity) vyznačuje priebeh kontrakcie typu **dobrъjichъ > dobrých*, resp. **pojasъ > pás, *stojati > stáť*; v čase zániku jerov už skupiny s intervokálnym *-j-* boli kontrahované. Prípady prehodnocovania kvantity, analogicky súvisiace so stratou energie sa prejavili aj v slootovorných procesoch: **čęstъ > časť* (krátky vokál) : **čęst-ъk-a > čiastka* (dlhý vokál), **devęť > deväť* (krátky vokál) : **devęť-jъ > deviaty* (dlhý vokál), **prędetъ > prade* (pôv. krátky vokál *a*) : **prędъka > priadka* (dlhý vokál, resp. neskôr diftong). Výsledkom takéhoto prehodnocovania kvantity, t. j. narúšania pôvodnej energetickej (= kvantitatívnej) rovnováhy v dôsledku slootovorných

procesov – pôsobiacich ako analogický mechanizmus s nerovnorodou energetickou zmenou v oblasti fyziky elementárnych častíc – sú alomorfy typu *lalok* : *laloč(-ný)* : *laloč(-ik)*, *mysel'* : (*vy*)*mysel* : *myšl(ienka)*; (pozri Sokolová et al., 1999, 2005). Tento mechanizmus je spoľahlivým dôkazom prehodnocovania kvantity či energetickej hodnoty slabiky v rámci tvorenia / odvodzovania slov a poučením pri vyvodzovaní dôsledkov v oblasti rytmickej distribúcie kvantít či uplatňovania pravidiel o krátení vokálov v prípadoch, keď sa do bezprostredného susedstva dostávajú dve slabiky s dlhým vokálom (diftongom).

Klasický fyzikálny zákon zachovania energie teoreticky nebráni situácii, v ktorej častice s väčšou energiou priberú energiu od častíc s menšou energiou. Takáto situácia však v prírode nikdy nenastane a príroda si vyberie ľudskejšiu cestu spravodlivého delenia (porov. Krempaský, o. c., s. 111). V jazyku však k javu, kde silnejší preberie energiu slabšieho, paradoxne došlo. Asi aj preto, že jazyk je spoločenský fenomén a neplatí preň neobmedzené či mechanické hľadanie podobností prírodných a spoločenských zákonov. Na modeli zániku redukovaných vokálov sa pri prehodnocovaní slabičnej štruktúry dá dokázať dominantnosť funkčného kritéria redukovaného vokálu, ktorý sa dostal do slabej pozície: *сѣнь* > *sen* / *son* / *suon*, ale *sna*, *snu*, *o sne*, t. j. *sŇna*, *sŇnu*, *o sŇne*. Neplatí tu teda klasický zákon zachovania energie (resp. v nárečových areáloch platí relatívne: typ *suon*). Z najnovších výskumov fyziky elementárnych častíc je známe, že energia dvoch častíc s určitou hmotnosťou sa po interakcii (zrážke) mení. V jazyku sa takýmto „zákonom“ riadili zmeny už v 10. storočí, veď ako ináč sa vo všetkých slovanských jazykoch mohli vyvinúť podoby *мышь* > *myš*, *кость* > *kost'*, *въшь* > *voš*, *сѣнь* > *sen* / *son* a pod. namiesto očakávaných dlhých vokálov. Odlišný výsledok zániku, resp. vokalizácie redukovaných vokálov v typoch **дѣнь* > *d'eň*, **дѣньсь* > *dnes* (z dvoch, dokonca až z troch redukovaných vokálov po zániku jedného ostal jeden krátky neredukovaný vokál), **korl'ь* > *král'* (z neredukovaného krátkeho a redukovaného vokálu po metatéze vznikol dlhý vokál), **мышь* > *myš* (z neredukovaného krátkeho a redukovaného vokálu ostal krátky vokál) sa žiada hodnotiť vo vzťahu s prírodovednými disciplínami, a to najmä na pozadí konštatovania J. Barboura o tom, že v kvantovej fyzike celok je viac ako suma častí. Po analýze hláskoslovných zmien, vyvolávajúcich zmeny v štruktúre slabiky, dospievame v jazyku k opačnému poznaniu: celok je energeticky menej hodnotný ako suma jeho častí – výsledkom zmien v dvoch, resp. troch po sebe idúcich slabikách s redukovanými vokálmi je kvantita s hodnotou jedného krátkeho vokálu (*dnes*, *myš*, *sen*...) Ide tu o zmeny v čase a čas nie je ničím iným ako mierou zmeny a nejestvuje nezávisle od sústavy vyvíjajúcich sa vzťahov. Túto vlastnosť možno zo všeobecného hľadiska nazvať *nezávislosťou od pozadia* (porov. Smolin, 2003, s. 38). Jav, pri ktorom sa v dôsledku hláskoslovného vývinu časť energie stráca nie je ničím ojedinelým. S podobnými paralelami sa možno stretnúť aj vo fyzike či matematike (známe prípady viacerých riešení tej istej rovnice: $x^2 - 3x + 2 = 0$ má riešenie $x = 1$ aj $x = 2$; pri $x = 1$ je riešením $1 - 3 + 2 = 0$, pri $x = 2$ je riešením $4 - 6$

+ 2 = 0). Treba pripomenúť, že chronologizácia jednotlivostí areálového charakteru neovplyvnila celkovú podstatu javu (oneskorená kontrakcia v strednej slovenčine neovplyvnila podstatu kvantity, mala vplyv len na jej výsledný prejav: diftong v strednej slovenčine // dlhý monoftong na ostatnom území). V tejto zmene redukovaný vokál funkčne suploval plný vokál: *aja* > *á* : *novaja* > *nová*, *oju* > *ú* : *toju* > *tú*, *ɔju* > *ú* : *znamenɔju* > *znameňú* > *znameniu* atď., pričom vieme, že $a + a \neq \acute{a} \Rightarrow T_{\acute{a}} \neq 2T_a$, $o + u \neq \acute{u}$, $ɔ + u \neq \acute{u}$, atď. Ide tu o rovnakú „stratu“ energie, o akej sa máme možnosť presvedčiť v teórii prírodných vied porovnaním súčtu hmotností elementárnych častíc vodíka, kyslíka a vody...

2. Podľa predstáv starých Grékov svet povstal tak, že sa do chaosu vniesol poriadok. Chaos sa pritom chápe skôr ako negatívny fenomén. Pri pohľade na nasledujúcu schému vzniká otázka, či sa ňou nepripomína chaos. Podstata schémy je v tom, že zobrazuje vzťahy medzi pôvodnými kmeňovými sústavami deklinácie substantív, ktoré slovenčina zdedila z praslovančiny (klasifikačné kritérium bola forma), a dnešnými deklinačnými vzormi podľa gramatického rodu. Tak isto sú v nej stopy po premiestňovaní pod vplyvom prehodnocovania kritérií. Podstatou schémy je, že postihuje vývinové zmeny, ktoré sú príčinou variantných a dubletných tvarotvorných morfém v substantívnej deklinácii (porov. Rusínová, 1975, 1992, 2004). Dnešná paradigma klasického vzoru *chlap* je kontinuantom východiskového formálneho vzoru *o*-kmeňovej deklinácie, obsahuje však množstvo nepôvodných tvarotvorných morfém, ktoré sú výsledkom prehodnocovania pôvodného formálneho kritéria na významové: nominatív, genitív a inštrumentál singuláru sú pôvodnými tvarmi, datív, akuzatív a lokál sú výsledkom vnútroparadigmatického a medziparadigmatického vyrovnávania; proces vyrovnávania sa na schéme naznačuje práve priestorom medzi východiskovým a finálnym stavom, t. j. čiarami ako stopami po premiestňovaní. Slovo *sluha* sa ako pôvodné *a*-kmeňové substantívum správalo v deklinácii rovnako ako slovo *žena*, po začlenení do deklinačného vzoru podľa gramatického rodu prijala množstvo silných tvarotvorných morfém maskulín (porov. vzťahy vzoru *hrdina* s inými pôvodnými kmeňovými deklináciami). Dnešné maskulínium *host'*, patriace pôvodne do *i*-kmeňovej deklinácie (skloňovalo sa rovnako ako dnešné feninimum *kost'*) v dôsledku prehodnotenia kritérií klasifikácie má dnes nepôvodné tvarotvorné morfémy v genitíve, datíve, akuzatíve, lokáli a inštrumentáli singuláru, dubletné tvary *hostí* / *host'ov* v genitíve a akuzatíve plurálu, nepôvodné tvary v datíve, lokáli a inštrumentáli plurálu. Dôsledkom tohto „premiestňovania“ príslušnosti substantív z pôvodných deklinačných typov v novej kategorizácii podľa gramatického rodu je množstvo dubletných tvarotvorných morfém, ktoré výstižne klasifikoval kolektív autorov V. Benko, A. Hašanová a E. Kostolanský (1998). Hrubšie čiary na schéme vyjadrujú najtesnejšie vzťahy medzi pôvodnými a súčasnými deklinačnými sústavami (pôvodné *o*-kmene a dnešný vzor *dub*, pôvodné *a*-kmene a dnešný vzor *žena*, pôvodné *i*-kmene a dnešný vzor *kost'*, pôvodné *r*-kmene a dnešný vzor *mat'*, pôvodné *nt*-kmene a dnešný vzor *dievča*).

Spomenuli sme, že chaos sa chápe skôr ako negatívny fenomén, ale veda postupne zistila, že okrem tohto chaosu existuje vo vesmíre aj chaos, ktorý je viac vítaný ako nevítaný (Krempaský, *ibid.*). Zvláštnosťou tohto chaosu je, že **nemá externý pôvod** (zvýraznil P. Ž.), ale že si ho vytvára sám systém na určitej úrovni svojej evolúcie. Výklad tohto procesu je dosť jednoduchý: v určitom priaznivom či skôr nepriaznivom zoskupení riadiacich parametrov – v našom prípade formálneho kritéria deklinácie na princípe kmeňov – sa systém stáva enormne citlivým na poruchy, fluktuácie, ktorými sa v našom prípade stalo uvedomovanie si rodovej príslušnosti (v tých jazykoch, kde sa táto kategória rozvinula). Táto fluktuácia vyvoláva v systéme špecifický spôsob vnútornej reakcie, vnucuje mu špecifické správanie, ktoré nie je predvídateľné, predikovateľné a systém sa navonok správa chaoticky. Fluktuácie sú teda spúšťacím mechanizmom vyúsťujúcim do novej štrukturalizácie. Podľa synergetiky je chaos práve tým intervalom, v ktorom sa mení kvalita, generuje sa nová, homogénna a izotropná kvalita (Dubnička – Krempaský, 1997, s. 283; izotropnosť = invariantnosť zákonov

a javov vzhľadom na grupu inverzie času³). Dva základné typy, resp. vlastnosti chaosu – stochastickosť a kvantovosť – sú vlastné pre neživú prírodu, tretí, deterministický chaos je podmienkou existencie najmä živej prírody a človeka (Dubnička – Krempaský, 1997, s. 285). Vznik nových štruktúr, resp. kvalít je podmienený ich vnútornou aktivitou. V prípade substantívnej deklinácie sa vnútornou aktivitou vedúcou k zmene stalo prehodnotenie formálnych kritérií na významové. Nejde tu teda o stochastický chaos, ktorý si dokážeme kedykoľvek vytvoriť a najčastejšie sa ho na nejaký príkaz aj zbaviť. Skutočnou príčinou stochastického chaosu je obrovský počet stupňov voľnosti. Je nezmyslom hľadať genézu chaosu v systémoch s malým stupňom voľnosti (Dubnička – Krempaský, 1997, s. 292), našom prípade napr. vo fonologickej štruktúre. Teoretickí fyzici tvrdia, že v mikrosвете existuje aj tretí druh chaosu, kvantový alebo vákuový chaos. Je príčinou určitého indeterminizmu v dynamike mikročastíc (Krempaský, o. c., s. 52) a v jeho dôsledku bol sformulovaný princíp neurčitosti, založený na zistení, že poznateľnosť mikrosвета má svoje neprekonateľné hranice. V tejto súvislosti vzniká otázka, či aj niektoré nezodpovedané otázky všeobecnej jazykovedy neinklinujú smerom k nepreniknuteľnosti za hranice poznania: hľadanie pôvodu slovenských nárečí pred 6. storočím, absencia kategórie menného rodu, rozlišovanie času obmedzuje sa na úroveň *teraz – nie teraz*, príslušnosť slova k tej-ktorej triede v jazykoch rozličných rodín a typov (porov. Krupa, 2005, s. 7 a pod.).

Návratom k našej schéme, znázorňujúcej pohyby medzi východiskovým stavom v praslovančine a súčasným stavom v spisovnej slovenčine, je žiaduce vyrovnáť sa s mierou entropie pôvodného stavu a fluktuáciami, vyvolávajúcimi interný tlak. Miera entropie ani v tvarových súboroch založených na formálnom kritériu ani v tvarových okruhoch nebola rovnaká. K nule inklinovala v genitíve a lokáli plurálu s jednoznačnými formálnymi znakmi –*V* (genitív sa končil na redukovaný vokál: **chlapъ*, **slugъ*, **ženъ*, **městъ*...)⁴, v ostatných pádoch sa miera entropie zvyšovala. Dôkazom prevahy formálneho kritéria je nielen poznanie pôvodných rekonštruovaných paradigiem, ale ich porovnanie so súčasným stavom, ktorý je dôsledkom zmeny štruktúracie. Na hodnotenie týchto výsledkov možno aplikovať Marcusovo kritérium dĺžky reťazca, ktoré v súvislosti s modelovaním gramatického rodu substantív v západoslovanských jazykoch uviedol J. Horecký (1966, s. 4): ak v súčasnom jazyku možno istý slovný tvar spojiť s ktorýmkoľvek slovným tvarom z okruhu reťazcom, ktorý nemá viac ako tri členy, patrí tento slovný tvar do kategórie substantív s prirodzeným mužským rodom životným: typ *chlap + chlapa* (g, A), *chlapovi* (D, L), *chlapom* (I) oproti základnému tvaru + štyrom členom pri neživotných maskulínach, feminínach a neutrách: *dub + duba, dubu, dube, dubom*; *žena + ženy, žene, ženu, ženou*, resp. *mesto + mesta, mestu, meste, mestom*. Ak J. Dolník (2005a, s. 44) upozorňuje pri jazyku ako

³ Praslovancké ireverzibilné zmeny **dj* > *dz*, resp. neskoršia zmena *g* > *h* oproti vnútroparadigmatickému vyrovnávaniu tvarotvorného základu typu *nog-a – nog-y – nodz-ě* : návrat k podobe *nog-e*, z toho *noh-e*.

⁴ Symbolom *V* označujeme akýkoľvek vokál, aj redukovaný.

kognitívnej realite na opozíciu racionalizmu a empirizmu pri objasňovaní kategorizácie, vo vzťahu k zmene štruktúry ako dôsledku predpokladaného „chaosu“ v pôvodnej štruktúre (deklinácia substantív), je táto opozícia prítomná na obidvoch póloch: v pôvodnej štruktúre, t. j. pred zmenou, aj v novej štruktúre, t. j. po zmene. V obidvoch prípadoch sú podobnosti exemplárov s prototypom neadekvátne: pôvodné *o*-kmene obsahovali substantíva *chlap* aj *mesto*, ktoré v nepriamych pádoch patrieli do rovnakého tvarového súboru [G, D, L, I]_{mn}, po zmene klasifikačných kritérií a dotvorení novej štruktúry sa nová prototypová organizácia prejavila len ako jedna z možností (známe príklady lokálu plurálu pôvodných maskulín typu *raběchъ, synъchъ, slugachъ, gostichъ*) oproti súčasnej unifikovanej podobe *chlapoch* na jednej strane a pôvodnej podobe *městěchъ* v lokáli plurálu, v ktorom sa (ako aj pri ostatných neutrách) ustálila tvarotvorná morféma pôvodných feminín: *-ách / -iach*.

Dôkazom z vývinu jazyka sú zmeny v štruktúrach jazykových rovin tak, ktoré sa postihujú najmä vnímaním ich dosahu na inú rovinu jazyka. Za takýto prípad považujeme dosah zmien v hláskoslovnej rovine na vývin deklinačných vzorov. Tak, ako sa teoretickej fyzike podarilo objasniť miesto chaosu v našom vesmíre ako nevyhnutného sprievodcu procesu štrukturalizácie (porov. Krempaský, 2006, s. 50), tak isto sa paralelnými zmenami na úrovni jazykových štruktúr javí dosahprehodnocovania slabíčnych štruktúr slovanských jazykov po zmenách z 10. storočia. Pohľad na tieto zmeny cez prizmu jedného jazyka odhaľuje jeho špecifické znaky, ktoré sa poväčšine vnímajú ako jeho diferenciacne znaky vo vzťahu k iným, geneticky príbuzným jazykom, nedovoľujú však v úplnosti či rovnovážne postihnúť aj jeho integračné či všeobecnosystémové prvky, resp. neumožňujú využiť presvedčivosť a argumentačnú silu materiálu všeobecnojazykovednej povahy. Dôležitým znakom metodológie, uplatňovanej pri hľadaní paralel medzi jazykovými a nejazykovými štruktúrami, je všeobecne platná myšlienka teoretického fyzika L. Smolina o tom, že každé teoretické uvažovanie sa má opierať o syntetizujúce poznatky, a jeho varovanie, že problematickou stránkou každej teórie je, že v bežnom živote sa nič nespráva tak, ako tvrdí teória (porov Smolin, o. c., s. 51). Snaha o explanačný prístup pri charakteristike prirodzenosti v jazyku a jeho vývine nás presvedčujú o potrebe využiť minulé skúsenosti pri riešení jednotlivých otázok súčasných jazykových systémov a vyhnúť sa tak jednému z najslabších miest analýzy prirodzeného jazyka (porov. Mayerthaler, 1981, s. 21 a n.).

Zložitosť štruktúrnych vzťahov predkladanej schémy vo vzťahu k prirodzenému vývinu jazyka vyplýva aj z toho, že sa ňou nezobrazujú „len“ základné štruktúrne vzťahy na úrovni prototypovej identifikácie, ale všetky prototypové aj neprototypové exempláre.

Namiesto záveru. Náš vnútorný dialóg s teoretickými prácami Viktora Krupu by sme radi ukončili krátkym návratom k jeho práci o neskutočne zaujímavom a nevyčerpatelnom fenoméne – o metafore. Okrem Krupovej vedeckej analýzy, vyčerpávajúcej charakteristiky znakov metafory a jej fundovanej interpretácie sa na záver príspevku žiada myšlienka z Krempaského knihy *Veda versus viera*: „Vieme, že aj jazykom náboženských kníh je predovšetkým metafora a podobenstvo“ (o. c., s. 109). Základným znakom

metafory je snaha o pretlmočenie obsahu do jazyka, zodpovedajúceho poznaniu a vedomostnej úrovni prijímateľa. Tak sa vraj stalo aj v prípade Biblie. V našom príspevku nám nejde o vyčerpávajúci obraz základných poučiek z fyziky, resp. o mechanické hľadanie podobností či o spájanie nespájateľného. Myšlienky z vedeckého diela V. Krupu sú pre nás – v jeho obľúbenej terminológii – vehikulom vo svete všeobecnojazykovedného, teoretického bádania, vedúcim k tenoru. Ním sa v priaznivej bádateľskej atmosfére môže v oblasti explanačnej či teoretickej lingvistiky stať aj porovnávanie jazykových a nejazykových štruktúr napísané v jazyku, ktorému Viktor Krupa už dnes rozumie...

Bibliografia

BENKO, Vladimír – HAŠANOVÁ, Jana – KOSTOLANSKÝ, Eduard: Počítačové spracovanie slovenského jazyka. Časť. 1. Morfológia podstatných mien. Bratislava: Pedagogická fakulta Univerzity Komenského 1998. 87 s.

DARŽÁGIN, Sachia – TRNKA, Marián – ŠTEFÁNIK, Jozef: Možnosti výskumu kvantity pomocou existujúcich počítačových databáz. In: Kvantita v spisovnej slovenčine a slovenských nárečiach. Ed. M. Považaj. Bratislava: Veda 2005. s. 170 – 177.

DOLNÍK, Juraj: Jazykový systém a kognitívna realita. In: Jazyk a kognícia. Bratislava: Kalligram 2005 a, s. 39 – 83.

DOLNÍK, Juraj: Čo je prirodzené? In: Anthropos. Časopis pre humanitné a sociálne poznanie. Téma 05. Jazyk. Bratislava: Kalligram 2005 b, s. 51 – 56.

DUBNIČKA, Ján – KREMPASKÝ, Július: Chaotický dialóg o chaose. Organon F4, 1997, č. 3, s. 279 – 296.

HORECKÝ, Ján: Model gramatického rodu v západoslovanských jazykoch. In: Jazykovedný časopis, 1966, roč. 17, č. 1, s. 3 – 11.

HORECKÝ, Ján: Hľadanie princípov stavby, vývinu a fungovania jazyka. Zost. J. Dolník. Bratislava: Univerzita Komenského 2000, s. 30 – 34.

KRÁL, Ábel – SABOL, Ján: Fonetika a fonológia. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1989. 392 s.

KREMPASKÝ, Július: Veda verzus viera. Bratislava: Veda 2006. 254 s.

KRUPA, Viktor: Jednota a variabilita jazyka. Bratislava: Veda 1980. 168 s.

KRUPA, Viktor: Metafora na rozhraní vedeckých disciplín. Bratislava: Tatran 1990. 184 s.

MAYERTHALER, Willi: Morphologische Natürlichkeit. Linguistische Forschungen Bd. 28. Athenaion: Wiesbaden 1981. 203 s.

RUSÍNOVÁ, Zdenka: K distribúci alomorfů *-i/-ové* v nom. pl. maskulin životných. In: Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A 22/23. Brno: Univerzita J. E. Purkyně 1975, s. 43 – 47.

RUSÍNOVÁ, Zdenka: Některé aspekty distribuce alomorfů (genitiv a lokál sg. maskulin). In: Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A 40. Brno: Univerzita J. E. Purkyně 1992, s. 23 – 31.

RUSÍNOVÁ, Zdenka: Principy explanační lingvistiky a jazykové poznání. In: BraSlav 2. Ed. P. Žigo – E. Matejko. Bratislava : Kartprint 2004, s. 234 – 240.

SMOLIN, Lee: Tri cesty ku kvantovej teórii gravitácie. Úvod do súčasných koncepcií priestoru a času. Bratislava: Kalligram 2003. 252 s.

SOKOLOVÁ, Miloslava – MOŠKO, Gustáv – ŠIMON, František – BENKO, Vladimír: Morfematický slovník slovenčiny. Prešov : Náuka 1999. 530 s.

SOKOLOVÁ, Miloslava – OLOŠŤIAK, Martin – IVANOVÁ, Martina a kol.: Slovník koreňových morféme slovenčiny. Prešov : Filozofická fakulta Prešovskej univerzity 2005. 584 s.

TVORIVOSŤ V JAZYKU A TVORIVOSŤ JAZYKA

JÁN KAČALA

KAČALA, Ján: Creativity in the Language and Creativity of the Language. *Jazykovedný časopis*, 2007, Vol. 58, No. 1, pp. 31 – 35. (Bratislava)

The author shows that a theme of creativity of the language has still got in modern linguistic its place but it is not systematically studied. He distinguishes the creativity in the language and the creativity of the language. Creativity in the language regards as a skill of the user of language to utilise language items and rules. The creativity in this sense is a characteristic feature of the subject. On the other hand the creativity of the language is a power of language as an object to bring into own system, its development and function, some innovation items.

Oddávna sa v lingvistických prácach jazyku pripisujú vlastnosti živých tvorov, najmä ľudí ako mysliacich bytostí; medzi takéto vlastnosti patria predovšetkým ľudské schopnosti. Napríklad zakladateľ modernej lingvistiky Ferdinand de Saussure vo svojom *Kurze všeobecnej jazykovedy* (opierame sa o druhé české vydanie z r. 1996, ktoré prichystal František Čermák) na s. 194 píše: „Isté slovo, ktoré improvizujeme, napríklad francúzske *in-décor-able* „ne-(vy)zdobiteľný“, už v schopnostiach jazyka jestvuje.“ Alebo na s. 210 uvádza: „Jazyk sa nemýli, len jeho hľadisko je jednoducho iné.“

V takejto súvislosti sa niekedy priamo vraví o tvorivosti jazyka a rozumejú sa ňou isté špecifické reakcie jazykového systému na popudy vychádzajúce z vnútorných zákonitostí jazyka alebo pochádzajúce z okolia jazykového systému, t. j. zo spoločenstva, ktorému daný jazyk slúži ako prostriedok myslenia, dorozumievania a ukladania poznatkov, ako aj z iných jazykových systémov. Napríklad vedúci predstaviteľ jazykovedy 20. storočia Roman Jakobson vo svojej často citovanej stati *Hľadanie podstaty jazyka* (v slovenskom preklade od Jána Horeckého vyšla vo výbere pod názvom *Lingvistická poetika* r. 1991) pri hodnotení posmrtno vydaného diela Charlesa Peircea *Existential Graphs* píše, že v jeho závere je „analýza a klasifikácia znakov so stručným pohľadom na tvorivú schopnosť (energeia) jazyka“ (Jakobson, 1991, s. 205 – 206).

V slovenskej jazykovede sa tvorivosťou vo vzťahu k jazyku najsústavnejšie zaoberal Viktor Krupa v práci *Jazyk – neznámy nástroj*, vydanéj r. 1991. Tému tvorivosti tu venuje samostatnú kapitolu s názvom *Tvorivé používanie jazyka* (s. 100 – 152) a tú v rámci svojej knihy koncipuje ako protikladnú s predchádzajúcou kapitolou, nazvanou *Konvenčné používanie jazyka* (s. 85 – 99). V uvedenej kapitole oso-

bitne rozoberá všeobecné predpoklady a podmienky tvorivosti, podrobne vraví o tvorivosti z hľadiska jednotlivých jazykových rovín, samostatnú pozornosť venuje charakteristickým črtám tvorivosti v poézii a kapitolu uzatvára rozborom vzťahu formy a obsahu v poézii. Viktor Krupa pri vymedzovaní tvorivosti zdôrazňuje, že nemá na mysli jazyk v saussurovskom zmysle ako langue v protiklade k reči, t. j. parole, lež jazyk ako langage, t. j. „nadradený pojem zahrnujúci rečovú činnosť i jazyk ako potenciálny systém“ (Krupa, 1991, s. 111). Autor pripomína, že „tvorivosť zasahuje jazyk na rozličných rovinách jeho štruktúry, hoci nie v rovnakej miere“, a odlišuje „tvorivosť, pre ktorú je jazyk len pomôckou, nástrojom, od tvorivosti, ktorá sa zameriava na jazyk ako objekt a modifikuje jeho substanciu“ (ibid.). Jazykovú tvorivosť autor definuje ako „cieľavedomé a adekvátne porušenie jazykovej konvencie na rovine inventára (t. j. prvkov), štruktúry (t. j. vzťahov) alebo funkcií, prípadne na viacerých alebo na všetkých týchto rovinách súčasne“ (Krupa, 1991, s. 135).

Z uvedených citátov, ako aj z celkovej dikcie Krupovho výkladu je zjavné, že tvorivosťou tu nemyslí vlastnosť, ktorú by bolo možno pripísať jazyku, lež správanie sa používateľa k jazyku, jeho viac alebo menej invenčné upotrebovanie jazyka, využívanie jazykových prvkov, vzťahov medzi nimi alebo ich funkcií v súlade s platnými normami a najmä konvenciami z jednej strany alebo z druhej strany nekonvenčný prístup používateľa k týmto jazykovým javom, ba priamo porušovanie konvenčného prístupu k jazyku a používanie netradičných jazykových javov či používanie týchto javov netradičným spôsobom, ale aj rozvíjanie jazykových prvkov najmä na úrovni slovnej zásoby a kombinácie lexikálnych prvkov v jazykových prejavoch.

Pred desiatimi rokmi som v Slovenských pohľadoch uverejnil stať s názvom Tvorivý jazyk a zaradil som ju aj do knihy esejí o jazyku, uverejnenej pod názvom Kultúrne rozmery jazyka r. 1997. Spontánne, hoci vedecky uvedomene som tu predstavil koncept tvorivosti jazyka alebo tvorivého jazyka a oprel som ho o týchto osem faktorov: 1. Jazyk ako svojrázny výsledok ľudskej tvorivosti je zároveň najpresvedčivejším dôkazom tejto nevyčerpatelnej tvorivosti, keďže jej zdrojom je ľudský duch. 2. Systémová usporiadanosť jazyka a spôsob jeho vývinu nás zároveň presvedča o tom, že jazyk nie je niečo absolútne a priamočiaro závislé od človeka, od jeho vôle – aspoň nie v tom zmysle, že by jazyk do dôsledkov plnil ľudskú vôľu. Jazyk síce prijíma aj vedomé zásahy človeka do svojho systému, ale iba tie, čo nadväzujú na už jestvujúce prvky a pravidlá a sú v súhlase s jeho vnútornými zákonitosťami. 3. V duchu vysokej miery svojej autonómnosti sa jazyk svojím usporiadaním aj vo svojom vývine správa značne suverénne. Umožňujú to viaceré princípy a znaky, ktoré má jazyk spoločné s ľudskou spoločnosťou; taký je povedzme princíp podobnosti a odlišnosti v jeho usporiadaní, pri usporadúvaní jazykových prvkov v reči platí princíp linearity, pre vývin jazyka je charakteristický princíp continuity atď. 4. Jazyk sa v mnohých ohľadoch správa ako živý organizmus: pre jeho vývin je charakteristické, že sa tak deje predovšetkým z jeho vlastnej podstaty, ako aj vplyvom jeho spoločenského aj inojazykového okolia a prostredia, v ktorom žije a používa sa

na uspokojovanie ľudských potrieb. 5. V súvisi so vznikáním, neprestajným vývinom a formovaním sa jazyka sa utvára osobitný typ vedomia – jazykové vedomie. Jazyk je nielen spoluutvárateľom tohto vedomia, ale aj produktom tohto vedomia. Jazykové vedomie je neodmysliteľnou súčasťou ľudského vedomia, formovalo sa v neprestajnej interakcii s ostatnými druhmi vedomia, ale malo a má svoje špecifické vlastnosti. Jazykové vedomie, opierajúce sa pri zobrazovaní skutočnosti predovšetkým o každodennú praktickú a poznávaciu činnosť človeka, dalo takto vzniknúť prirodzenému a nie vedecky projektovanému (umelému) jazyku. 6. Za vlastný produkt jazyka a presvedčivé potvrdenie jeho špecifickej podstaty treba pokladať sám spôsob jestvovania a fungovania jazyka, to, že jazyk jestvuje v neoddeliteľnej súvzťažnosti dvoch systémov – významového a výrazového –, že obidva tieto systémy disponujú vlastným súborom prvkov a vlastnou štruktúrou a že na základe tejto významovo-výrazovej súvzťažnosti v jazyku vznikajú jednotky slúžiace na plnenie jazykových funkcií. 7. Vývin jazyka a jeho zdokonaľovanie je neprestajný a nekonečný proces, tak ako je neprestajný a nekonečný proces aj vývin a zdokonaľovanie človeka a ľudského poznania, ktoré nachodí svoj špecifický odraz práve v jazyku a všeobecne v kultúre. 8. Výrazným znakom, potvrdzujúcim spomínanú autonómiu jazyka, sú jazykové kategórie rozličného druhu a dosahu na organizáciu a fungovanie jazyka. Máme tu na mysli konkrétne lexikálnosémantické, slovtvorné, prechodné lexikálno-gramatické, ako aj gramatické kategórie, tak ako sme ich vymedzili v monografii *Systém jazykových kategórií* z r. 2006, a zdôrazňujeme ich preto, že sú to vlastné jazykové kategórie a samostatný produkt jazyka a jeho vývinu, založené na iných princípoch, ako sú povedzme gnozeologické, logické alebo filozofické kategórie. Jazykové kategórie sú pozoruhodné najmä tým, že sa veľmi osobitným – jazykovým – spôsobom vyrovnávajú s popudmi, ktoré dáva mimojazyková skutočnosť, a sú špecifické pre jednotlivé skupiny jazykov, ale najmä pre jednotlivé jazyky. Istotne nemožno pokladať za náhodu to, že práve jazykové kategórie priťahujú pozornosť teoretickej jazykovedy už oddávna a podnes predstavujú takmer nevyčerpatelnú tému jazykovedy pri jej úsilí odhaľovať a odhaliť podstatu jazyka.

Tento koncept tvorivosti jazyka sa u posudzovateľov, ako aj u ďalších čitateľov stretol s kladným ohlasom a nevyvolal nijaké polemické postoje. Po desiatich rokoch od prvého uverejnenia sa mi tento koncept zdá stále nosný, ale zároveň nie dosť systematický a úplný: zaslúžil by si hlbšie teoretické zdôvodnenie a systematickejšie uchopenie. Prirodzene, takáto úloha prekračuje možnosti tejto state, v nej môžeme iba načrtnúť cesty, ktorými sa môže uberať ďalšie bádanie v tejto oblasti.

Vymedzenie takejto cesty, prirodzene, zahŕňa aj určenie hraníc, za ktoré pri rozbere tejto témy nemožno ísť: za týmito hranicami sú povedzme staršie koncepcie Wilhelma von Humboldta, ktorý tvrdil, že jazyk je pôsobiaca sila a predstavuje istý pohľad na svet, a jeho pokračovateľa Lea Weisgerbera alebo Augusta Schleichera, ktorý jazyk pokladal za živý organizmus spravujúci sa vo vývine a fungovaní istými zákonitosťami tak ako iné prírodné organizmy.

Z druhej strany sa žiada koncept tvorivosti jazyka oddeliť aj od súčasných liberálnych predstáv o tom, že spisovný jazyk ako celonárodná kultivovaná a kodifikovaná forma národného jazyka si nevyžaduje regulačné zásahy do svojho používania a že si s prípadnými nepriaznivými javmi, ako je povedzme výskyt priveľkého množstva cudzích slov v niektorých oblastiach jazykovej praxe alebo výskyt nadmerného množstva jazykových nedostatkov v istých jazykových prejavoch, „pomôže sám“. Táto predstava sa bezprostredne dotýka koncepcie jazykovej kultúry a jazykovej výchovy a zasahuje do oblasti jazykovej politiky. Som presvedčený, že spisovný jazyk ako vedome utvorená a utváraná existenčná forma národného jazyka je od svojho vzniku až podnes predmetom vážnej odbornej kultivujúcej ľudskej činnosti, regulácie a starostlivosti, ba v mnohých štátoch (dnes je to už takmer stovka) aj zákonnej ochrany. Spisovný jazyk nežije sám pre seba, aby „si pomáhal sám“, lež je výraznou súčasťou národnej kultúry a ako taký slúži istému vysoko organizovanému spoločenstvu ľudí, ktoré má vo vzťahu k tomuto nástroju dorozumenia, myslenia a ukladania poznatkov aj svoje nezanedbateľné záväzky. Aj preto dobrý stav spisovného jazyka a dobrý stav daného spoločenstva je vecou ich optimálnej synergie a rovnováhy medzi nimi.

Tvorivosť ako schopnosť subjektu vo vzťahu k objektu prinášať isté nové, netradičné riešenia, ktoré sú najmä spoločensky užitočné, je bytostne zviazaná s ľudským subjektom a pri prenášaní tejto schopnosti na iné fenomény, predmety ľudskej tvorivosti, už pociťujeme istú obraznosť vo vyjadrení. Na druhej strane jazyk je taký jedinečný a výnimočný ľudský fenomén, že ho nemôžeme porovnávať ani s jedným iným produktom ľudského ducha, ktorý patrí do široko chápanej sféry kultúry. Práve preto aj tvorivosť jazyka sa výrazne pričiňuje o individuálnosť a špecifickosť jazyka medzi ostatnými spoločensko-historickými javmi. Ak tvorivosť môžeme chápať ako jednu z najvýraznejších vlastností človeka, ktorou sa zreteľne vydeľuje z ostatnej prírody, môžeme povedať, že tvorivosťou sa jazyk približuje svojmu tvorcovi – človekovi –, ale istými črtami tvorivosti sa od neho zároveň zreteľne odlišuje. Najzjavnejšie tým, že i jazyk je produktom a objektom ľudskej tvorivosti tak ako iné fenomény kultúry.

Jazyk ako tvorivý jav zaraďujeme teda medzi objekty. Tvorivosť jazyka chápeme ako schopnosť tohto objektu vnášať do vlastného systému, jeho štruktúry a jeho fungovania i do vývinu inovačné, netradičné či nekonvenčné prvky slúžiace užitočnému cieľu. Tieto prvky sa ako autonómne najväčšmi prejavujú vo vzťahu k mimojazykovému objektu, ktorý sa v jazyku odráža, prípadne ktorý bol inšpiráciou pre jazykovú podobu príslušného mimojazykového javu. No tieto prvky prejavujú veľkú mieru autonómnosti aj vo vzťahu k človekovi ako výlučnému tvorcovi jazyka, lebo nepodliehajú bezprostredne jeho vôli. Sú výsledkom vlastných jazykových zákonitostí, podľa ktorých sa utvára systém jazyka a jeho štruktúra, podľa ktorých funguje jazyk v spoločnosti a podľa ktorých sa jazyk aj vyvíja. Presvedčivým príkladom na to sú spomínané jazykové kategórie ako vlastné jazykové prvky, ktoré nemajú svoj

bezprostredný náprotivok v mimojazykovej skutočnosti. Zreteľne to ukazuje napríklad gramatická kategória času, ktorej tri členy – prítomný čas, ktorý je daný zhodou s momentom prehovoru, a minulý čas, do ktorého patria udalosti prebiehajúce pred momentom prehovoru, a napokon budúci čas, ktorý zahŕňa udalosti majúce sa uskutočniť po momente prehovoru – odrážajú čisto subjektívne stanovisko hovoriaceho a nemajú nič spoločné s objektívne plynúcim fyzikálnym časom.

Pri gramatickej kategórii rodu, ktorá je inšpirovaná prirodzeným rodom u človeka, ako aj pri iných živočíchoch, môžeme za zjavnú jazykovú inováciu vo vzťahu k mimojazykovej skutočnosti označiť stredný rod, ktorý už Ľudovít Štúr v *Nauke reči slovenskej* z r. 1846 označil za nijaké pohlavie, resp. presnejšie podstatné mená stredného rodu označoval ako mená nijakého (štúrovsky: nijakého) pohlavia.

Významnou vlastnou doménou prirodzeného jazyka je jazykový význam, v ktorého konštituovaní sa jazyk správal a správa takisto nekonvenčne a iba v čiastočnej (mohli by sme povedať aj: nevyhnutnej) korešpondencii s odrážanou mimojazykovou skutočnosťou.

Ako vidno, názory jazykovedcov na tvorivosť jazyka, ako aj konkrétne javy získané vedeckým štúdiom jazyka sú v otázke tvorivosti jazyka v súhlase. Našu analýzu môžeme uzavrieť konštatovaním, že tvorivosť jazyka je jedným z výrazných znakov spoločensko-historickej podstaty jazyka. Neobyčajne výdatným zdrojom tvorivosti jazyka je sám spôsob jestvovania jazyka v podobe významovo-výrazového systému z jednej strany a jeho praktického upotrebovania v jazykových prejavoch, v reči z druhej strany. Kým reč zakotvuje jazyk v súčasnosti a prináša tak nádej, že jazyk tu bude aj v budúcnosti, systém ako všeobecný a abstraktný fenomén prekonáva bariéry času a zabezpečuje jazyku budúcnosť.

Bibliografia

- JAKOBSON, Roman: Hľadanie podstaty jazyka. In: *Lingvistická poetika*. Ed. V. Šabík. Bratislava: Tatran 1991, s. 189 – 206 /preložil Ján Horecký/.
- KAČALA, Ján: Tvorivý jazyk. *Slovenské pohľady*, 4 + 112, 1996, č. 7 – 8, s. 14 – 19.
- KAČALA, Ján: *Systém jazykových kategórií*. Bratislava, Univerzita Komenského 2006. 156 s.
- KRUPA, Viktor: *Jazyk – neznámy nástroj*. Bratislava: Slovenský spisovateľ 1991. 164 s.
- SAUSSURE, Ferdinand de: *Kurs obecné lingvistiky*. Preložil František Čermák. Praha: Academia 1996. 472 s.
- ŠTÚR, Ľudovít: *Nauka reči slovenskej*. V Prešporku 1846, nákladom Tatrina č. 1. 216 s.

OLOŠTIAK, Martin – BILÁ, Magdaléna – TIMKOVÁ, Renáta: *SLOVNÍK ANGLICKÝCH VLASTNÝCH MIEN V SLOVENČINE*. Bratislava: Jazykové vydavateľstvo Kniha-spoločník 2006. 265 strán. ISBN 80-88814-47-2

Túto prepotrebnú príručku a slovník pripravili vysokoškolskí pedagógovia z Filozofickej fakulty Prešovskej univerzity v Prešove, má populárno-náučný charakter a ako sa uvádza na titulnom liste, je určená pre prekladateľov, redaktorov, jazykových korektorov a študentov. Nevylučuje to, pravda, z okruhu jej používateľov ani pedagógov, jazykovedcov či ďalších záujemcov o jazyk, práve naopak.

Publikácia je rozdelená na dve časti. V rozsiahlej *Teoretickej časti* (s. 9 – 91) autori predstavujú ucelenú koncepciu, ktorej východiskom sú výklady o špecifickom štatúte cudzích mien v systéme slovenčiny. Nastolené otázky sa riešia z pozície slovenského jazyka, resp. z pozície používateľa slovenčiny. Rešpektuje sa tým princíp aktivity preberajúceho jazyka, ktorého výsledkom je zvuková, morfológická a slovotvorná adaptácia; pri niektorých zemepisných názvoch adaptácia prebieha aj na ortografickej úrovni. Okrem výslovnosti sa najviac pozornosti venuje skloňovaniu osobných mien i geografických názvov. Pri odvodzovaní od osobných mien sa autori sústredili na prechýľovanie ženských priezvisk, na tvorenie privlastňovacích prídavných mien, tvorenie vzťahových prídavných mien od zemepisných názvov, ako aj na tvorenie obyvateľských mien.

Osobitná pozornosť sa venuje vzťahu ustálenosti a variantnosti najmä z hľadiska silnejúcej internacionalizácie prakticky všetkých kultúrnych jazykov. Prikláňajú sa k názoru, že angličtina je *lingua franca* moderného sveta: v dôsledku globalizácie sa stala dominantným jazykom pre dve miliardy ľudí v 75 krajinách sveta a podľa anglických prameňov počet používateľov angličtiny ako druhého jazyka už pravdepodobne prekračuje počet rodených hovoriacich – predpokladá sa, že v súčasnosti angličtinu ako cudzí jazyk používa približne 750 miliónov ľudí.

Slovníková časť obsahuje osobné mená a názvy hudobných skupín (vyše 7000 jednotiek), osobitne sú vyčlenené zemepisné názvy spolu s odvodenými adjektívami a obyvateľskými menami (vyše 2200 jednotiek). Autori slovníka nechápu anglickosť iba z jazykového hľadiska, vlastné mená zaraďujú aj podľa národného a geografického princípu.

www.knihaspolocnik.sk

JB

JAZYKOVÁ SITUÁCIA SLOVENČINY Z TERITORIÁLNEHO ASPEKTU

LUBOMÍR KRALČÁK

KRALČÁK, Lubomír: Language situation of the Slovak language from the territory point of view. *Jazykovedný časopis*, 2007, Vol. 58, No. 1, pp. 37 – 45. (Bratislava)

According to the author the space of the ethno language is determined by: (a) a territory in which actually and historically the traditional (Slovak) dialect base occurs and at the same time the other varieties of the Slovak language are used here. (b) a territory in which the traditional dialect base does not occur because it is a territory with an overlap of compact neighbouring state ethnic but some of the all-national variety of the majority language (standard Slovak) is used here. (c) a territory behind the borders of the Slovak Republic in which historically the Slovak dialect base has been preserved but the other varieties are not used here (e.g. some territories in Dolná zem).

Pojem *jazyková situácia* sa spája s komplexom otázok vzťahujúcich sa predovšetkým na spoločenské postavenie, varietizáciu a fungovanie národného jazyka. Podstatným znakom tohto pojmu je, že umožňuje narábať s jazykom etnika ako komplexom existenčných útvarov a foriem a zároveň ako s komunikačným kontinuumom. Termín jazyková situácia sa však nechápe vždy jednotne. Napr. aj v ruskej lingvistike, kde už v 30. rokoch 20. storočia tento termín vznikol, používa sa niekedy v užšom zmysle, a to buď na označovanie stavu stratifikačnej štruktúry národného jazyka (Neščimenko, 2003), alebo na označovanie funkčnej koexistencie viacerých jazykov vnútri štátu (Švejcer – Nikoľskij, 1983, s. 127n.).

Uvedený pojem sa u nás (máme na mysli tradičný česko-slovenský lingvistický kontext) vymedzoval pri budovaní teórie spisovného jazyka, a to v súvislosti so synchrónnou charakteristikou stavu a najmä s charakteristikou spoločenského postavenia tohto útvaru. Pojem jazyková situácia rozpracovali predovšetkým A. Jedlička (1974, 1978), V. Barnet (1977, 1978, 1981), J. Horecký (1979), J. Kačala (1993) i V. Krupa (1991). Tento termín si napokon celkom prirodzene osvojila rozvíjajúca sa slovenská sociolingvistika, a možno ho teda zároveň považovať za jeden z jej kľúčových pojmov.

Podľa A. Jedličku (1974, s. 35) pod pojem jazyková situácia patrí súbor otázok a javov spätých s existenciou a fungovaním jazykových útvarov v jazykovej komunikácii medzi členmi daného spoločenstva. Ide o komplexnú problematiku, v ktorej je možné vydeliť čiastkové zložky: jazykovú (zahŕňa jazykové útvary, ich štruktúrnu dištanciu, charakter ich noriem a pod.), sociálnu (týka sa jazykového spoločenstva ako celku, jeho sociálneho prostredia, sociálnej stratifikácie,

podielu mestského prostredia alebo sociálneho určenia nositeľov jednotlivých útvarov) a komunikatívnu (všeobecnú i špecifickú – podľa jednotlivých komunikačných sfér, prostredia komunikácie, vzťahu komunikujúcich k téme a pod.). A. Jedlička v tejto súvislosti pracoval s takými východiskovými pojmami ako jazykové spoločenstvo (príslušnosť k nemu je určená etnicky) a komunikatívne spoločenstvo (znamená príslušnosť teritoriálnu alebo štátnu; tu už ide o dva alebo viac jazykov). Je preto prirodzené, že svoje komplexné ponímanie pojmu jazyková situácia neskôr (Jedlička 1978) doplnil práve o rozmer viacjazykovosti, t. j. o vzťah medzi kontaktoвыми jazykmi.

Na takto rozvinutú Jedličkovu teóriu nadväzuje J. Horecký (tamže), ktorý zdôrazňuje potrebu rozlišovať vnútornú a vonkajšiu jazykovú situáciu, no zároveň rozširuje toto ponímanie o špecifickú zložku vzťahujúcu sa na spisovný jazyk, ktorou je inštitucionálna starostlivosť o tento útvar.

S dôrazom na komunikatívnu stránku opisuje pojem jazyková situácia V. Barnett (1981, s. 125). Podľa neho sa tento pojem opiera o tri základné komponenty: (a) komunikatívne sféry (rozčlenené do komunikatívnych situácií), (b) používatelia jazyka (s rozličnou sociálnou bázou), (c) jazykový celok (členený na spisovný jazyk a nespisovné útvary). V. Barnett pritom poznamenáva, že jazykovú situáciu nevytvára samotný sklad týchto zložiek, ale ich vzájomné vzťahy, ktoré sa realizujú v komunikácii.

Aj novšie sa pri postihovaní podstatných stránok uvedeného pojmu preferuje uplatnenie komplexného hľadiska. J. Kačala (1993, s. 321) v súvislosti s riešením jazykovej situácie slovenčiny rozlišuje jej tri dimenzie: vlastnú jazykovú alebo vnútrojazykovú, medzijazykovú a mimojazykovú. Vnútrojazykový rozmer charakterizujú jednotlivé existenčné formy národného jazyka, medzijazykovým rozmerom sa rozumie spoločenské postavenie, kultúra a vyučovanie slovenského národného jazyka vo vzťahu k jazykom, s ktorými majú príslušníci slovenského národa aktívne kontakty, a napokon mimojazykový rozmer jazykovej situácie určujú spoločenské, politické a kultúrne činitele vplývajúce na stav jazyka a jeho používanie.

Špecifickú stránku jazykovej situácie predstavuje teritoriálny aspekt národného jazyka, a to akiste aj preto, že jeho prílišné zdôrazňovanie by mohlo napr. v stredo-európskom priestore, tradične citlivom na národné hodnoty, vnášať do jazykových otázok isté politikum. Ukazuje sa však, že tento aspekt nesie so sebou viacero nejasných otázok, ktoré nemajú politický, ale lingvistický, resp. sociolingvistický základ. V istom zmysle tu predstavuje výnimku bádanie V. Krupu (1991), ktorý rieši vzájomné pomery jazykov z globálneho hľadiska, vyčleňujúc pritom jednotlivé typy jazykovej situácie (monocentrická, bicentrická, polycentrická). Autor (ibid., s. 11 n.) označuje jazykovú situáciu ako „súbor jazykov (vrátane nárečí), ktoré existujú popri sebe a navzájom sa doplňujú, prípadne i ovplyvňujú na území istej politicky vymedzenej oblasti“. Ako uvádza, „dominantou každej jazykovej situácie je potreba efektívnej komunikácie medzi členmi celého spoločenstva“. V. Krupa

zdôrazňuje, že jazyková situácia má v zásade dva rozmery – horizontálny (územná rozmanitosť) a vertikálny (sociálna rozvrstvenosť). Primárny je podľa neho horizontálny rozmer, lebo každý jazyk pôvodne mal svoju vlastnú teritoriálnu základňu a len vďaka ďalším historickým okolnostiam sa prípadne začal spájať so spoločenstvom definovaným sociálne, kultúrne či mocensky.

V tomto príspevku sa ďalej zameriame na otázku teritoriálnej dimenzie národného jazyka, ktorá užšie korešponduje najmä s Krupovým ponímaním jazykovej situácie. Budeme teda vychádzať z predpokladu, že etnojazyk (národný jazyk) je fenomén, ktorého existencia sa primárne spája s geograficky vymedzeným priestorom, hoci, ako na to poukazuje aj V. Krupa, popri tomto základnom, horizontálnom rozšírení má etnojazyk tiež svoju druhú priestorovú dimenziu – vertikálnu rozpriestranosť, ktorú reprezentuje jeho sociálnokomunikačná diferenciacia, v našom ponímaní zastúpená predovšetkým jeho stratifikačnou štruktúrou. Oba priestorové rozmery komunikačného kontinua (teritoriálny i sociálnokomunikačný) charakterizuje jednak rozpriestranosť (ohraničenie) a jednak vnútorná rozčlenenosť.

Teritoriálny rozmer priestoru národného jazyka

S ohľadom na predchádzajúce úvahy treba zdôrazniť, že teritoriálny aspekt etnojazyka zahŕňa dve stránky jeho priestorovej existencie: (1) geografickú extenziu, t. j. teritoriálnu rozpriestranosť a v tom aj ohraničenosť, (2) dialektickú diferencovanosť.

1. Teritoriálna rozpriestranosť (ohraničenosť) jazyka.

Je všeobecne známe, že geografické hranice národných jazykov (národné jazyky nemožno, samozrejme, stotožňovať so štátnymi útvarmi) sa v minulosti chápali nielen lingvisticky, ale často aj ideologicky či politicky. A hoci sa to na prvý pohľad nezdá, uvedené platí viac-menej aj dnes. Napokon, takéto vymedzenia podliehajú nielen aktuálnym politicko-ideologickým „filtrom“, ale aj prostému vývoju poznania. S odstupom času sa dá pod vplyvom prehlbovania lingvistických poznatkov prehodnotiť napr. platnosť tvrdenia J. G e b a u e r a (1963, s. V), ktorý r. 1894 o českom jazyku súdil, že „pole jeho jest území souvislé, které se rozkládá po Čechách, Moravě, Slezsku (rakouském a částečně i pruském), Slovensku a malé části Dolních Rakous, a krom toho některé osady za hranicemi tohoto území.“

Od čias E. Štúra (1846, s. 78), ktorý vymedzil stredoslovenskú bázu spisovnej slovenčiny nielen lingvisticky, ale v rámci Uhorska aj geograficky, sa k otázke priestorového rozšírenia slovenského jazyka vyjadrovali slovenskí lingvisti len príležitostne a zväčša takpovediac „nekomplexne“. Komplexnejší prístup k tejto problematike by sa donedávna mohol očakávať predovšetkým pri syntetickom dialektologickom opise jazyka, no rezignáciu na uvedený prístup zaznamenávame čiastočne aj v súčasnej dialektológii (porov. Krajčovič, 1988), keď sú do opisu slovenských

nárečí zahrnuté iba útvary vyskytujúce sa na území súčasnej Slovenskej republiky. Komplexnejší výskum v tomto smere uskutočnil iba J. Štolc (1994), ktorý z hľadiska nárečovej variety už predtým v niektorých svojich prácach riešil čiastkové problémy geografického rozšírenia slovenského jazyka aj za hranicami dnešného Slovenska (porov. 1949, 1968, 1970). Čiastkovými otázkami takéhoto rozšírenia slovenčiny sa okrem J. Štolca zaoberali aj ďalší autori, napr. V. Blanár (1951), P. Ondrus (1956), P. Rohárik (1970), D. Dudok (1972), K. Palkovič (1986), P. Király (1993), M. Myjavcová (1996), M. Dudok (1997), Š. Lipták (1999), S. Ondrejovič (1999) a i. Pri súčasnom rozvoji lingvistického bádania sa však navyše očakáva okrem dialektologického aj širší sociolingvistický pohľad na túto problematiku. Faktom zostáva, že otázku aktuálneho územného rozšírenia slovenčiny ako národného jazyka komplexne nerieši ani súčasná slovenská sociolingvistika.

Dnes možno konštatovať, že v problematike vymedzenia geografického priestoru slovenského národného jazyka pretrvávajú isté nejasnosti vzbudzujúce niekoľko otázok (podobne to však platí aj o iných prirodzených jazykoch). Tieto nejasnosti sú zreteľnejšie, keď sa zároveň s teritoriálnym aspektom etnojazyka berie do úvahy aj aspekt reprezentujúci jeho sociálnokomunikačný rozmer – primárne jeho varietizácia (stratifikačná štruktúra). Tým sa stáva transparentnejšou konkurencia medzi niektorou z variet väčšinového jazyka na jednej strane a kontaktovalými menšinovými jazykmi na druhej strane. Inak povedané, ide o situáciu, keď sa daný etnojazyk dostáva do konkurenčného vzťahu s inojazyčným okolím (porov. napr. Haugen, 2001).

Spomínané nejasnosti sa objavujú v takých prípadoch, keď **sa teritórium národného jazyka vymedzené rozšírením tradičných geografických nárečí nezodpovedá (je menšie alebo väčšie) s teritóriom, na ktorom plní komunikačnú funkciu jeho celonárodná (spisovná, príp. bežná hovorená) varieta**. Pritom je známe, že kým územie spisovnej variety je vymedzené politicko-administratívnymi prostriedkami, územie nárečí zodpovedá geograficky prirodzene ukotvenému fungovaniu jazyka.

1.1 Teritórium nárečí je menšie ako teritórium celonárodnej variety

V prípade slovenčiny máme na mysli fakt, že na administratívne vymedzenom území Slovenskej republiky sa v určitých komunikačných sférach alebo situáciách slovenský jazyk (niektorá z jeho celonárodných variet) používa konkurenčne, čo značí, že sa používa aj na tých územiach, kde koncentrovane žijú neslovenské jazykové spoločnosti. Ide o jazykový priestor, pre ktorý je zároveň príznačná absencia tradičnej nárečovej podoby väčšinového jazyka (slovenčiny), pričom takúto funkciu plní hovorená, resp. nárečová podoba jazyka menšiny. Uvedený stav je na Slovensku reprezentovaný dvoma skupinami menšín.

V prvej skupine ide o používanie slovenčiny príslušníkmi goralského, ukrajinského alebo rusínskeho jazykového kolektívu. Ako uvádza J. Vaňko (2004, s. 83), príslušníkov týchto národnostných menšín možno jednoznačne označiť za bilingválnych. Používanie konkrétneho jazyka (napr. rusínčiny alebo slovenčiny) závisí od

aktuálnej komunikačnej situácie, a to predovšetkým od národnostnej príslušnosti partnera v komunikácii (porov. aj Vaňko, 2000, 2007). Vo všetkých týchto prípadoch blízkopríbuzných jazykov môžeme hovoriť **o silnej pozícii** slovenčiny, ktorú potvrdzuje tendencia poslovenčovania spomenutých komunit (o poslovenčovaní porov. Vaňko, 2004).

Slabá pozícia slovenčiny sa ukazuje najmä v tých oblastiach Slovenska, kde koncentrovane žije maďarské a rómske etnikum. I. L a n s t y á k (1996, s. 148) hodnotí maďarskú komunitu na Slovensku ako bilingválnu napriek tomu, ako sám uvádza, že sú v nej aj jednojazyční hovoriaci (takí, ktorí neovládajú kontaktný jazyk, alebo takí, ktorí ho nepoužívajú). Špecificky sa na území SR vyvíja situácia rómskeho jazyka, ktorý v dôsledku nárastu počtu používateľov rozširuje aj priestor svojej existencie, a tak z pôvodnej prevažne diasporálnej existencnej štruktúry sa stále zreteľnejšie stávajú štruktúry enklávne (o tomto vzťahu porov. aj Kralčák, 1999). Slovenská jazyková kompetencia mnohých príslušníkov tejto menšiny je dlhodobu pomerne nízka, čo sa vysvetľuje všeobecne nízkou úrovňou jej sociálnej integrácie. A tu sa núka jednoduchý záver, že práve tento stav (hoci to nie je jediná príčina) umožňuje rómčine v danom sociálnokomunikačnom priestore konkurovať väčšinovému jazyku. Ide o zaujímavý poznatok, pretože nízkou úroveň slovenskej jazykovej kompetencie možno tradične zaznamenať aj u značnej časti príslušníkov maďarskej národnosti, no u nich tento stav nesúvisí s nízkou mierou sociálnej integrácie. Pre obidva jazykové kolektívy je teda spoločným znakom niečo iné. Je to predovšetkým vyššia miera uzavretosti jazykovo-kultúrnej hranice, ktorej stabilita spočíva v prípade maďarčiny na geografickej kompaktnosti rozšírenia bežného hovoreného menšinového jazyka a v prípade rómčiny navyše aj na značnej miere sociálnej izolovanosti jej nositeľov.

Na základe uvedených súvislostí sa núka **otázka (č. 1)**, či o oblastiach koncentrovane obývaných menšinami možno hovoriť ako o jazykovom území väčšinového etnojazyka aj v prípadoch, keď tu historicky alebo aktuálne absentuje jeho nárečová varieta. Inak povedané, **či je na vymedzenie geografického priestoru etnojazyka dostatočujúce administratívne (legislatívne) stanovenie územia jeho pôsobnosti.** (Je len prirodzené, že takáto pôsobnosť napokon podporuje aj jeho reálne používanie.)

1.2 Teritórium nárečí je väčšie ako teritórium celonárodnej variety

Táto situácia je typická pre postavenie slovenčiny za hranicami Slovenskej republiky. Máme tu na mysli enklávne oblasti s pôvodným viac či menej kompaktným slovenským osídlením na územiach tradične nazývaných Dolná zem (dnešné Maďarsko, bývalá Juhoslávia, Rumunsko), resp. aj malú oblasť v Bulharsku a na Ukrajine. Tu všade sa hovorí miestnymi podobami slovenských dialektov, no vo väčšine prípadov tu nie sú reálne podmienky na širšie spoločenské uplatnenie spisovnej slovenčiny. Napriek tomu aj v tomto priestore možno rozlíšiť dve základné pozície slovenčiny – silnú a slabú. **Silná pozícia** slovenčiny za hranicami Slovenska

je dnes skôr výnimočná; jej príkladom je však nepochybne oblasť Vojvodiny, osobitne Báčsky Petrovec (porov. Myjavcová, 1996; M. Dudok, 1997), kde sa spisovná slovenčina nielen vyučuje, ale aj používa v bežnom živote, vo verejnej sfére komunikácie (úrady, obchody, zdravotnícke zariadenia a iné verejné miesta) (Myjavcová, o. c., s. 103).

Slabá pozícia, ktorá je realitou v ostatných slovenských enklávach za hranicami Slovenska, má svoju základnú príčinu v neexistencii spisovnej variety v bežnom spoločenskom živote slovenskej society (porov. napr. Divičanová, 1999, Žiláková, 2004). Tradične zväčša plnilo všetky komunikatívne funkcie materinského jazyka miestne nárečie, dokonca v mnohých oblastiach Maďarska sa za najkultivovanejšiu podobu materinského jazyka pokladala donedávna bibličtina (Žiláková, o. c., s. 77). Na príklade slovenčiny v Maďarsku zreteľne vidno, že nenadviazanie kontaktu so živou celonárodnou podobou materinského jazyka, teda dlhodobo pretrvávajúca funkčná neexistencia jednotnej podoby národného jazyka, môže byť jednou z hlavných príčin postupného odklonu menšiny od materinského jazyka. No a napokon trvalá tendencia ubúdania počtu používateľov menšinového jazyka, a to tak podľa príslušnosti k národnosti, ako aj podľa materinského jazyka (Homišínová, 2003) znamená nestabilitu menšinového jazyka a v konečnom dôsledku, pochopiteľne, vedie k ubúdaniu jeho reálneho priestoru.

Na základe uvedených súvislostí sa dostáva do pozornosti **otázka (č. 2), či početné viac alebo menej jazykovo zachované slovenské enklávy za hranicami Slovenskej republiky tvoria súčasť územia slovenského národného jazyka, alebo ide iba o akési „emigračné úniky“ mimo tohto historického teritória**. Takúto otázku nepriamo vyvoláva napr. aj spôsob spracovania štvordielneho *Atlasu slovenského jazyka* (1968 – 1984), inak monumentálneho lingvistikokartografického dieľa, ktoré sa však vo svojom teritoriálnom mapovaní slovenčiny obmedzuje výhradne na územie Slovenskej republiky.

2. Teritoriálna diferencovanosť národného jazyka

Geografická variantnosť sa v slovenčine na úrovni celonárodnej komunikácie manifestuje makroareálovo. To značí, že komunikanti patriaci do rozdielnych regiónov sa na základe prítomnosti nárečových, resp. teritoriálnych prvkov vo svojich prehovoroch vedia jazykovo-geograficky navzájom identifikovať podľa makroareálov ako Stredo-, Západo- a Východoslováci. Je pritom nepodstatné, či hovoria nejakým lokálnym nárečím, interdialektom, subštandardom alebo len pri použití hovorenej podoby spisovnej slovenčiny špecificky intonujú, prízvukujú, artikulujú niektoré hlásky alebo ich sem-tam prezradí aj nejaký regionálne príznačný tvar slova. Miestne dialekty, resp. územne varírované útvary bežnej, neoficiálnej komunikácie, sú na Slovensku stále zreteľnou celonárodnou realitou. Zo zreteľnosti tohto členenia, zdá sa, podstatne neubral ani vývoj v stratifikačnej štruktúre slovenského národného jazyka za niekoľko ostatných desaťročí, teda za obdobie, ktoré viacerí bádatelia, naj-

mä sami dialektológovia, spájajú s výraznejším trendom ústupu tradičných teritoriálnych nárečí pod tlakom hovorenej podoby spisovnej slovenčiny (porov. napr. Štolc, 1967; Paulíny, 1979; Ripka, 1980; Buffa, 1986).

Nárečová diferenciacia je výrazný znak slovenčiny aj za hranicami Slovenskej republiky. V podstate tu ide o „reflex“ makroareálového členenia slovenčiny z materskej krajiny, i keď by sa dalo v jednotlivostiach hovoriť aj o osobitých jazykových útvaroch (porov. napr. Štolc, 1970). Všeobecne možno konštatovať, že nárečové prejavy používateľov slovenčiny v enklávach za hranicami Slovenska sú v rozličnej miere poznačené kontaktom s majoritným jazykom. Navyše tam, kde je slovenčina v slabej pozícii alebo stráca tradičnú stabilitu, prejavuje sa aj nižšia úroveň jazykovej kompetencie, ktorá môže vyplývať z výraznejšieho prestupovania sa jej štruktúrou so štruktúrami väčšinového kontaktového jazyka (porov. k tomu napr. Sloboda, 2004).

To, čo sme načrtli, celkom prirodzene vyvoláva **otázku (č. 3)**, na ktorú bude tiež treba hľadať odpoveď: **sú osobitosti jazykových prejavov Slovákov za hranicami Slovenska vyplývajúce z kontaktu s väčšinovým jazykom súčasťou slovenského národného jazyka?** Ide o špecifické podoby slovenského národného jazyka alebo o chybnú jazykovú kompetenciu?

Závery

Na záver sa pokúsime odpovedať na postavené otázky prostredníctvom vymedzenia pojmu geografický priestor národného jazyka. Čo sa teda rozumie pod územím alebo **geografickým priestorom etnojazyka** (v našom prípade slovenského národného jazyka). Patrí sem nepochybne:

- (a) územie, na ktorom sa aktuálne, ale aj historicky nachádza tradičná (slovenská) nárečová báza a zároveň sa tu používajú ostatné variety slovenčiny;
- (b) územie, na ktorom sa nenachádza tradičná nárečová báza, pretože ide o priestor s presahom kompaktného etnika susediaceho štátu, no používa sa tu niektorá z celonárodných variet väčšinového jazyka (slovenčiny) – spisovná, resp. štandardná;
- (c) územie, za hranicami štátu (SR), na ktorom sa historicky udržala slovenská nárečová báza, no ostatné variety sa tu bežne nepoužívajú (v prípade slovenčiny napr. niektoré oblasti na Dolnej zemi); slovenčina tu, povedané terminológiou V. Krupu (1991), predstavuje vnútornú perifériu jazykovej situácie kontaktového väčšinového jazyka.

Celkom na záver ešte treba poznamenať, že v prípadoch (b) a (c) ide o geografický priestor, ktorý je súčasne územím dvoch jazykov – väčšinového a menšinového. V tom by však pri uplatnení lingvistického uhlu pohľadu nemal byť žiadny rozpor.

Bibliografia

BARNET, Vladimír: Vztah komunikativní sféry a různotvarů jazyka (K sociolingvistické interpretaci pojmu jazyková situace). In: *Slavia*, 1977, roč. 46, s. 337 – 347.

BARNET, Vladimír: K sociolingvistické interpretaci pojmu jazyková situace. In: *Přednášky z XXII. běhu Letní školy slovanských studií*. Red. J. Porák. Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1978, s. 47 – 51.

BARNET, Vladimír: Synchronní dynamika spisovného jazyka. In: *Jazykovedný časopis*, 1981, roč. 32, s. 123 – 130.

BLANÁR, Vincent: Vývin jazyka slovenskej a českej menšiny v Bulharsku. In: *Slavia*, 1953, roč. 22, s. 195 – 205.

BUFFA, Ferdinand: O súčasných zmenách v slovenských nárečiach. In: *Slovenská reč*, 1986, roč. 51, s. 3 – 10.

DIVIČANOVÁ, Anna: Hodnota nárečí a ich konfrontácia s nenárečovými jazykovými vrstvami na slovenských jazykových ostrovoch v Maďarsku. In: *Nárečia a národný jazyk*. Ed. A. Ferenčíková. Bratislava: Veda 1999, s. 215 – 224.

DUDOK, Daniel: *Nárečie Pivnice v Bážke*. Martin: Matica slovenská 1972. 288 s.

DUDOK, Miroslav: Stav slovenčiny v Juhoslávii a jej výskum. In: *Slovenčina na konci 20. storočia, jej normy a perspektívy*. Sociolinguistica Slovaca 3. Ed. S. Ondrejovič. Bratislava: Veda 1997, s. 203 – 209.

GEBAUER, Jan: *Historická mluvnice jazyka českého*. Díl I. Hláskosloví. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd 1963. 768 s.

HAUGEN, Einar: The Ecology of Language. In: *The Ecological Reader. Language, Ecology and Environment*. Red. A. Fill – P. Mühlhäusler. London – New York 2001, s. 57 – 66.

HOMIŠINOVÁ, Mária: Slovenská inteligencia v Maďarsku v zrkadle sociologického výskumu. *Vybrané výsledky skúmania stavu etnickej identity*. Békešská Čaba: Výskumný ústav Slovákov v Maďarsku 2003. 301 s.

HORECKÝ, Ján: Vymedzenie štandardnej formy slovenčiny. In: *Slovenská reč*, 1979, roč. 44, s. 221 – 227.

JEDLIČKA, Alois: *Spisovný jazyk v současné komunikaci*. Praha: Universita Karlova 1974. 227 s.

JEDLIČKA, Alois: K problematice jazykové situace. In: *Slovo a slovesnost*, 1978, roč. 39, s. 300 – 303.

KAČALA, Ján: Súčasná jazyková situácia a aktuálne úlohy jazykovej kultúry v Slovenskej republike. In: *Kultúra slova*, 1993, roč. 27, s. 321 – 327.

KIRÁLY, Péter: *Atlas slovenských nárečí v Maďarsku*. Békešská Čaba: Slovenský výskumný ústav Zväzu Slovákov v Maďarsku 1993. 223 s. + 235 máp.

KRAJČOVIČ, Rudolf: *Vývin slovenského jazyka a dialektológia*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1988. 344 s.

KRALČÁK, Ľubomír: Slovenčina v kontakte s rómčinou. In: *Slovenčina v kontaktoch a konfliktoch s inými jazykmi*. Ed. Slavomír Ondrejovič. Bratislava Bratislava: Veda 1999, s. 178 – 182.

KRUPA, Viktor: *Jazyk – neznámy nástroj*. Bratislava: Slovenský spisovateľ 1991. 164 s.

LANSTYÁK, István: K niektorým otázkam maďarsko-slovenského bilingvizmu. In: *Sociolingvistika a areálová lingvistika*. Sociolinguistica Slovaca 2. Zost. Slavomír Ondrejovič. Bratislava: Veda 1996, s. 147 – 157.

LIPTÁK, Štefan: Slovenské nárečia na Zakarpatskej Ukrajine. In: *Nárečia a národný jazyk*. Ed. A. Ferenčíková. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1999, s. 75 – 78.

NEŠČIMENKO, Galina P.: *Jazykovaja situacija v slavianskich stranach*. Opyt opisaniija. Analiz koncepcij. Moskva: Nauka 2003. 277 s.

MYJAVCOVÁ, Mária: Slovenčina v kontakte so srbčinou. In: Sociolingvistika a areálová lingvistika. Sociolinguistica Slovaca 2. Zost. S. Ondrejovič. Bratislava: Veda 1996, s. 100 – 140.

ONDRUS, Pavel: Stredoslovenské nárečia v Maďarskej ľudovej republike. Bratislava: Slovenská akadémia vied 1956. 318 s.

ONDREJOVIČ, Slavomír: Z výskumu etno-jazykovej situácie Slovákov v Rakúsku. In: Slovenčina v kontaktoch a konfliktach s inými jazykmi. Sociolinguistica Slovaca 4. Ed. Slavomír Ondrejovič. Bratislava: Veda 1999, s. 45 – 59.

PALKOVIČ, Konštantín: Slovenské nárečia v Rakúsku. In: Slovenská reč, 1986, roč. 51, s. 264 – 272.

PAULINY, Eugen: Ako socialistická výstavba Slovenska ovplyvňuje podobu spisovného jazyka. In: Studia Academica Slovaca 8. Prednášky XV. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. J. Mistrík. Bratislava: Alfa 1979, s. 291 – 301.

RIPKA, Ivor: Miesto dialektov v súbore útvarov národného jazyka. In: Jazykovedné štúdie. 15. Horeckého zborník. Red. J. Ružička. Bratislava: Veda 1980, s. 227–231.

ROHÁRIK, Pavel: Terminológia remeselnej výroby v Nadlaku. Martin: Matica slovenská 1988. 480 s.

SLOBODA, Marián: Jazyk národnostnej menšiny, idiolektné siete a biografie (Slováci v Chorvátskom Iloku). In: Slovenská reč, 2004, roč. 69, s.15 – 36.

ŠTOLC, Jozef: Nárečie troch slovenských ostrovov v Maďarsku. Bratislava: SAVU 1949. 541 s.

ŠTOLC, Jozef: O vzťahu nárečí a spisovného jazyka. In: Kultúra spisovnej slovenčiny. Red. J. Ružička. Bratislava: Veda 1967, s. 29 – 33.

ŠTOLC, Jozef: Reč Slovákov v Juhoslávii I. Zvuková a gramatická stavba. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1968. 356 s.

ŠTOLC, Jozef: Slovenské jazykové ostrovy na Dolnej zemi ako predmet jazykovedného výskumu. In: Slováci v zahraničí I. Martin: Matica slovenská 1970, s. 33 – 81.

ŠTOLC, Jozef: Slovenská dialektológia. Bratislava: Veda 1994. 179 s.

ŠTÚR, Ľudovít: Nárečia slovenskua alebo potreba pisaňja v tomto nárečí. V Prešporku 1846. 87 s.

VAŇKO, Juraj: The Language of Slovakia's Rusyns. East European Monographs. New York: Columbia University Press 2000. 121 s.

VAŇKO, Juraj: Súčasná slovenčina z ekolingvistického hľadiska. In: Otázky jazykovej kultúry. (Jazyková kultúra a jazyková ekológia.) Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa 2004, s. 77 – 99.

VAŇKO, Juraj: The Rusyn language in Slovakia: between a rock and a hard place. In: International Journal of the Sociology of Language 183. Small and Large Slavistic Languages in Contact. Ed. Roland Marti and Jiří Nekvapil. Berlin – New York: Mouton de Gruyter 2007, s. 75 – 97.

ŽILÁKOVÁ, Mária: Dynamika jazyka Slovákov v Maďarsku. Opera Slavica Budapestinensia. Linguae Slavicae. Budapest: ELTE BTK 2004. 220 s.

INTERNATIONAL JOURNAL OF THE SOCIOLOGY OF LANGUAGE
183. *Small and Large Slavic Languages in Contact*. Issue Editors Roland Marti
and Jiří Nekvapil. Berlin – New York: Mouton de Gruyter 2007. 172 strán

Marko Slabej

Size isn't everything: the relation between Slovenian and Serbo-Croatian in
Slovenia

Roland Marti

Lower Sorbian – twice a minority language

Mira Nábělková

Closely-related languages in contact: Czech, Slovak, „Czechoslovak“

Juraj Vaňko

The Rusyn language in Slovakia: between a rock and a hard place

Siarhieŭ Zaprudski

In the grip of replacive bilingualism: the Belarusian language in contact with
Russian

Oleksandr Taranenko

Ukrainian and Russian in contact: attraction and estrangement

Jiří Nekvapil

On the relationship between small and large Slavic languages

Poznámka

Holandské vydavateľstvo Mouton, ktoré bolo desaťročia „vlajkovou loďou“ aj vo vydávaní jazykovednej literatúry, sa už dlhšie etablovalo pod novým názvom Mouton de Gruyter, pričom nestratilo svoju progresívnu orientáciu, práve naopak – v periodiku International Journal of the Sociology of Language prezentuje najaktuálnejšie problémy jazykovej komunikácie v súčasnej sociálnej a politickej situácii. .

JB

DIGLOSLIA V SLOVENSKEJ JAZYKOVEJ SITUÁCIÍ (DIACHRÓNNY POHĽAD)

GABRIELA MÚCSKOVÁ

MÚCSKOVÁ, Gabriela: Diglossia in the Slovak Language Situation (Diachronic Approach). Jazykovedný časopis, 2007, Vol. 58, No. 1, pp. 47 – 53. (Bratislava)

The author of the article analyses a possibility to interpret the language situation of the pre-standard period co-existence of Czech and Slovak languages as a diglossic situation. Slovak language was during the 15th – 18th centuries used as a language of speech communication and as a language without linguistic description did not occur in written form. Czech as an intelligible language functioned as an official written language and was supposed to be a variety of national language. This specific language situation could be interpreted as a special kind of bilingualism or diglossia with a broader sense of meaning. At the end of the analysed period there were tendencies to prefer Czech as a language of official and educational communication on the one hand and to standardise one of the Slovak dialects on the other hand. On the base of analyses of similar language situations in other languages also the conflict about the character of the standard language of the Slovak nation corresponds with the general model in the history of other language communities and is a natural and regular process of the standard language development.

Spolu s prenikaním sociolingvistických prístupov, metód a tém, ktoré sa popri vnútornej systémovej lingvistiky v posledných desaťročiach uplatňujú a rozvíjajú aj v slovenskej lingvistiky, objavujú sa pokusy aplikovať na slovenskú jazykovú situáciu niektoré termíny označujúce javy a tendencie, ktoré súvisia s fungovaním jazyka v konkrétnom spoločenskom a kultúrnom prostredí. Jedným z takýchto termínov je aj termín *diglossia*.

Tento termín vstúpil do lingvistiky štúdiou Charlesa A. Fergusona, ktorá vyšla v časopise *Word* v roku 1959 a v slovenskom preklade, ktorého autorom je doktor Viktor Krupa, bola publikovaná v *Antológii bilingvizmu* v roku 2003 (slovenské citáty zo štúdie Ch. A. Fergusona uvádzame v preklade V. Krupu).

Termín *diglossia* slúži na pomenovanie špecifickej jazykovej situácie, v ktorej koexistujú vedľa seba dve variety jazyka, pričom každá plní svoju presne stanovenú úlohu a uplatňuje sa vo vymedzených prostrediach (porov. Ferguson, 1959, s. 325). Konkrétne túto jazykovú situáciu v spomínanej štúdii Ch. A. Ferguson ilustroval na príklade štyroch vybraných jazykov (arabčina, švajčiarska nemčina, gréčtina a haitská kreolčina).

Napriek tomu, že autor svoju štúdiu označil ako „predbežnú“, vyvolal ňou v sociolingvistiky rozsiahlu reakciu. Patrí medzi základné a najznámejšie práce v oblasti

jazykovej variantnosti a štandardizácie, počet prác zaoberajúcich sa priamo či okrajovo otázkou diglosie narástol na niekoľko tisíc (v monotematickej bibliografii *Diglossia* (1993), ktorú zostavil Mauro Fernández a ktorá zachytáva jazykovednú produkciu rokov 1960 – 1990, ich počet dosahuje takmer 3 000).

V našej slovenskej lingvistike sa termín *diglossia* (Bosák, rkp.; Ripka, 2002, s. 39) častejšie spájal s javom koexistencie spisovnej variety národného jazyka a niektorého regionálneho nárečia v intencióch rozšírenia tohto pojmu na jazykovú situáciu, v ktorej spoločstvo v závislosti od komunikačnej situácie používa rôzne variety (obyčajne spisovnú a nárečovú) jazyka (Mackey, 1993, s. 16). Avšak jazyková situácia, ktorú charakterizuje koexistencia spisovného jazyka a tradičného regionálneho dialektu, nezodpovedá Fergusonovmu vymedzeniu diglosnej jazykovej situácie. Ide predovšetkým o presne vymedzené sféry používania oboch variet, používanie nezodpovedajúcej variety v danom prostredí sa vníma ako nepatričné, resp. je jednoducho neprípustné. V diglosnej jazykovej situácii sa v komunikácii nevyskytuje taká vysoká miera interferencie a množstvo hybridných foriem ako v situácii, v ktorej koexistuje spisovný jazyk a nárečie a pod. Preto sa pri interpretácii rôznych javov súvisiacich s koexistenciou spisovného jazyka a nárečia prikláňame k termínu *bidialektizmus* (porov. Mackey, 1993, s. 16; Trudgil, 1986, s.1 an.), resp. v podmienkach našej jazykovednej terminológie vhodnejšiemu názvu *bivarietizmus*.

Označenie jazykovej situácie, v ktorej vedľa seba existujú (popri iných formách národného jazyka) spisovná a nárečová varieta termínom *diglossia* nezodpovedá predovšetkým súčasnému štádiu vývinu štandardizácie slovenčiny, keď sa uplatňovanie spisovnej variety funkčne rozširuje a výrazne ovplyvňuje súčasnú podobu regionálnych nárečí. Azda v počiatočných fázach vývinu spisovnej slovenčiny možno predpokladať dôslednejšie vymedzenie, funkčné aj sociálne, používania oboch variet v komunikácii, resp. obmedzené používanie spisovnej variety len v istých prostrediach a situáciách, a zároveň tu možno predpokladať výraznejšie odlišenie noriem oboch systémov. Je to aj dôsledok špecifických okolností vzniku a počiatočného vývinu spisovného jazyka u nás, keďže výber nárečia, ktoré sa malo stať základom spisovného jazyka, nevyplynul z prirodzeného presadenia sa a rozšírenia nárečia nejakého politického, hospodárskeho alebo kultúrneho centra. Avšak ani v tomto prípade nejde o vlastnú diglosnú jazykovú situáciu a Ch. A. Ferguson sám vo svojom článku zdôrazňuje, že „diglosiu nepokladá za štádium, ktoré sa vyskytuje vždy a jedine v istom okamihu vývinu, napríklad v procese štandardizácie“ (1959, s. 326).

V procese vývinu slovenskej jazykovej situácie existuje ešte jedna možnosť uplatnenia termínu *diglossia*, a tá sa viaže na predspisovné obdobie dejín spisovnej slovenčiny a na koexistenciu češtiny a slovenčiny v tomto období (Lauersdorf, 2002, 2003). Prítomnosť ďalších jazykov nie je faktorom, ktorý by odporoval vymedzeniu diglosie. *Diglossia* môže byť a často je súčasťou širšieho komplexu jazykových foriem v jazykovej situácii (porov. Ferguson, 1991, s. 224 – 225, citované podľa Lauersdorf, 2002, s. 249).

Čeština prichádza na Slovensko v 14. až 15. storočí a spočiatku sa uplatňuje najmä vo sférach komunikácie, v ktorých ako jazyk zrozumiteľný širším vrstvám nahrádza latinčinu – t. j. v cirkevnej oblasti (v neliturgickom náboženskom styku – kázne, pastorácie, spoved', krst a modlitby) a pri administratívno-právnych úkonoch, týkajúcich sa strednej spoločenskej vrstvy, ktorú tvorilo slovenské meštianstvo a zemianstvo. Jej funkcie sa potom podstatne rozšírili najmä od XVI. storočia (porov. Pauliny, 1958, s. 40). Na pozadí cudzích jazykov používaných na Slovensku (latinčina, nemčina a maďarčina) tu čeština fungovala ako variant domáceho jazyka a reprezentant domáceho kultúrneho jazyka (Pauliny, 1958, s. 41). Voči živému jazyku slovenského etnika, ktorý neexistoval v písanej podobe, fungovala ako kultúrny – spisovný jazyk formujúcej sa slovenskej národnosti. Dnes by sme mohli povedať, že čeština bola súčasťou stratifikačného modelu národného jazyka, z čoho vyplýva, že medzi češtinou a domácimi slovenskými nárečiami bol hierarchický vzťah.

Ak by sme uvažovali o tejto situácii v predspisovnom období slovenčiny ako o diglosnej, čeština by predstavovala nadradenú varietu (vysokú – H) a slovenčina (resp. slovenské regionálne nárečia) varietu nízku (L). Pokúsime sa na základe aspoň niekoľkých vybraných charakteristík vymedzujúcich *diglosiu* (tak ako ich uvádza Ch. A. Ferguson vo svojej štúdií) o ich porovnanie s jazykovou situáciou predspisovného obdobia na Slovensku (porov. tiež Lauersdorf, 2002, s. 249 – 253).

1. Funkcia

Jednou z najdôležitejších charakteristík diglosie je funkčná špecializácia vysokej a nízkej variety. Obe variety fungujú len vo vymedzených typoch situácií (len s nepatrnou mierou prekrývania) a ich nenáležitú použitie v konkrétnej situácii sa vníma v spoločnosti rušivo. Čeština v predspisovnom období bola obmedzená na písanú podobu a už samotná motivácia začiatkov jej používania na Slovensku – aby ako blízky a zrozumiteľný jazyk plnila funkciu písaného úradného jazyka – ju predurčuje k jej funkčnej špecializácii. V hovorenej podobe sa uplatňovala len ojedinele v niektorých presne vymedzených funkciách (najmä v náboženskej sfére). Ide tu o historické obdobie, z ktorého nemáme poznatky o podobe hovorených prejavov, a preto nevieme celkom spoľahlivo vymedziť, či vylúčiť používanie češtiny v hovorenej komunikácii.

Slovenčina v tomto období fungovala ako bežný hovorený jazyk vo forme jej regionálnych nárečových variantov. Nemala písomnú podobu a až v neskoršom období (tzv. mladšie predspisovné obdobie) zaznamenávame jej systematickejšie prenikanie do praktických písomností administratívneho charakteru a formovanie istého vyššieho kultúrneho útvaru. Za istú mieru prekrývania oboch variet môžeme považovať prenikanie slovenských domácich jednotiek do písaných dokumentov administratívno-právneho charakteru vo veľmi individuálnej a nejednotnej miere a preberanie českých jednotiek pri formovaní domácej terminológie.

V mladšom období, a najmä v 18. stor. – keď sa používanie domáceho jazyka v oblasti administratívno-právnej spisby stáva veľmi častým a najmä v západoslovenskej oblasti sa vytvára relatívne ustálený kultúrny útvar domáceho jazyka – začína sa narúšať predchádzajúca funkčná špecializácia češtiny a slovenčiny. Koncom storočia sa objavuje prvý pokus o kodifikáciu spisovnej slovenčiny, ďalšie udalosti (objektívne udalosti historické, politické a sociálne, ale aj subjektívne zmeny myslenia a vnímania sveta) vedú k rozpadu tejto – možno diglosnej jazykovej situácie.

2. Prestíž

Ďalšou charakteristickou črtou diglosie je prestíž, ktorá spočíva v posudzovaní vysokej variety ako variety nadradenej, prípadne krajšej, logickejšej, schopnejšej a bohatšej na vyjadrovacie prostriedky samotným jazykovým spoločenstvom. V súvislosti s češtinou v slovenskom jazykovom prostredí jej „nadradenosť“ súvisí s jej vyspelosťou ako kultúrneho jazyka a bohatšou kultúrnou a literárnou tradíciou, v porovnaní s domácim jazykom používaným prevažne v bežnej každodennej komunikácii. Platí to predovšetkým v oblasti náboženského jazyka u evanjelikov, jazyka umeleckej a náučnej literatúry. Snahy uviesť domáci jazyk do týchto oblastí súvisia až s národno-identifikačným procesom a s vedomým hľadaním variantu slovenčiny schopného plniť úlohu samostatného spisovného jazyka.

Aj Eugen Pauliny vo svojom príspevku prednesenom na Medzinárodnom zjazde slavistov v Moskve v roku 1958 (porov. Pauliny, 1958, s. 41) charakterizoval vzťah češtiny a slovenčiny ako vzťah hierarchický, v ktorom čeština fungovala ako kultúrny domáci jazyk Slovákov a chápala sa ako celospoločenská podoba písomného jazyka formujúcej sa slovenskej národnosti. Zároveň tu E. Pauliny v súvislosti s prenikaním slovakizmov do češtiny a jej postupným nahrádzaním v praktických písomnostiach domácimi formami hovorí aj o vzťahu rôznosti a jazykovú situáciu súvisiacu s používaním slovenčiny a češtiny na Slovensku charakterizuje ako *bilingválnu*. Zároveň dodáva, že: „Tento bilingvistický vzťah bol zvláštneho charakteru jednak pre veľkú blízkosť češtiny k slovenčine, jednak pre onen hierarchický vzťah a napokon aj preto, že v časti slovenského vzdelanectva sa v XVIII. storočí prejavili aj náznaky vznikajúceho vedomia o národnej a jazykovej jednote československej. Zvláštny bol tento bilingvistický vzťah aj preto, lebo stála tu čeština ako jazyk písomný proti slovenčine ako jazyku hovorenému“ (tamže, s. 43).

Práve spomínanými špecifikami, ktoré tu E. Pauliny vytýčil, priblížil sa k charakteristike situácie blízkej *diglosii* (o ktorej hovorí až o rok neskôr Ch. Ferguson v spomínanej štúdií *Diglossia*), ktorá do veľkej miery pripomína príklad latinčiny a rodiacich sa románskych jazykov počas niekoľkých storočí. V bežnom styku sa tu tiež používali hovorové jazyky – budúce spisovné románske jazyky – a v písme a pri formálnych príležitostiach sa používala latinčina (Ferguson, 1959, s. 337).

3. Osvojovanie si jazyka

V jazykových situáciách, ktoré sa v súčasnosti považujú za diglosné, je nízka varieta osvojovaná v domácom prostredí prirodzene ako materinský jazyk a znalosť vysokej variety je získavaná až v školách. Úlohu vyučovacieho jazyka v uhorskom školstve v predpisovnom období plnili iné „nadradené“ jazyky – latinčina, nemčina, maďarčina. Čeština sa ako vyučovací jazyk dostáva do škôl až neskôr (najmä v období reformácie). Dôkladnejšie znalosti češtiny si slovenskí vzdelanci, kňazi či úradníci osvojovali na pražskej Karlovej univerzite.

4. Štandardizácia

Charakteristickou črtou vysokej variety je existencia gramatického opisu a zaužívanej, pomerne jednotnej, normy vo výslovnosti, gramatike a slovníku, zatiaľ čo nízka varieta nemá ustálený pravopis a vyznačuje sa vysokou variabilitou – nárečovou diferencovanosťou. Napriek tomu sa v niektorých jazykoch prejavuje tendencia vzniku akejsi štandardizovanej nízkej variety, ktorá sa rozširuje za hranice svojho nárečového areálu, stáva sa vyššou, kultúrnou a ustálenejšou formou používanou v hovorenej komunikácii v sférach adekvátnych pre nízku varietu.

Čeština mala svoje gramatické opisy (Daniel Krman, Pavel Doležal), avšak na Slovensku nemala v dôsledku vedomých slovakizačných snáh jednotnú normu vo všetkých typoch textov – preto hovoríme v tomto období o tzv. oficiálnej biblickej češtine a o slovakizovanej normalizovanej a nenormalizovanej češtine (Krajčovič – Žigo, 2002, s. 78 an). Záznamy o slovenčine boli zväčša len sporadické a nemali opisný lingvistický charakter. Za variant štandardizujúcej sa nízke variety, t. j. slovenčiny, by sme mohli pokladať kultúrnu západoslovenčinu ako jazyk vzdelancov trnavského prostredia, ktorý sa nakoniec stal východiskom prvej kodifikácie slovenčiny, ale tiež tzv. kultúrnu stredoslovenčinu a východoslovenčinu (resp. východoslovenčinu kalvínov v Zemplíne), aj keď miera štandardizácie – t. j. tendencie vytvárať stabilnejší a jednotnejší variant nárečového makroareálu – je vo všetkých týchto útvaroch odlišná.

5. Stabilita

Napriek tomu, že pri súčasnom fungovaní dvoch (a na pozadí špecifik rôznych typov diglosných jazykových situácií aj viacerých) foriem jazyka nevyhnutne dochádza k vzájomnému ovplyvňovaniu – predovšetkým prenikaniu lexikálnych jednotiek vysokej variety do systému dynamickejšej a otvorenejšej nízkej variety – ide v prípade *diglosie* o situáciu, ktorá je charakteristická svojou stabilitou. Miera stability alebo jej trvanie sa v rôznych prípadoch líši. Opisovaná jazyková situácia v období fungovania češtiny ako vysokej variety na Slovensku pretrvávala – s istými vý-

vinovými obmenami – niekoľko storočí a proces jej zániku, do značnej miery ovplyvňovaný dobovým spoločenským, politickým, a kultúrnym dianím, sprevádzala koexistencia niekoľkých cudzích jazykov (latinčina, maďarčina, nemčina), diferencovaných regionálnych nárečí, niekoľkých variantov domáceho normalizovaného jazyka (kultúrne útvary) a neskôr kodifikovaného jazyka (bernoľákovčina, štúrovčina, staroslovenčina). Po reforme štúrovskej kodifikácie a úpravách smerom k ustálenému jazykovému úzu slovenčina v jednotlivých funkciách postupne nahrádzala češtinu a v neskorších obdobiach nachádzame už len stopy jej používania v literárnej alebo náboženskej sfére.

6. Gramatika a slovník

Vzhľadom na nedostatok dokladov domáceho hovoreného jazyka nie je možné jednoznačne tvrdiť, že jazykový systém češtiny bol zložitejší ako jazykové systémy rôznych variantov domáceho hovoreného jazyka. Oficiálna biblická čeština vychádza z historického základu Kralickej Biblie, preto možno predpokladať, že obsahovala viac archaických tvarov, starých historických alternácií a nepochybne bola bohatšia v sfére odbornej a abstraktnej lexiky. Naproti tomu bežný hovorený jazyk obsahoval výrazy z oblasti každodenného praktického života, ktoré sa v písaných útvoroch v češtine nevyskytovali. Keďže tu ide o blízke príbuzné a vzájomne zrozumiteľné jazyky, značnú časť lexiky tvorili jednotky spoločné a zároveň je možné predpokladať, že tu existovala vrstva ekvivalentov vysokej a nízkej variety.

Záver

Úplná definícia *diglosie* znie: „Diglosia je relatívne stabilná jazyková situácia, v ktorej popri primárnych dialektoch jazyka (zahrnujúceho štandardné alebo regionálne varianty) existuje veľmi odlišná, výrazne kodifikovaná (často aj gramaticky zložitejšia) nadradená varieta, nástroj rozsiahleho a prestížneho korpusu písanej literatúry zo staršieho obdobia alebo v inom rečovom spoločenstve, ktorej znalosť sa väčšinou získava v procese formálneho vzdelávania; táto varieta sa používa najmä v písanom jazyku a v hovorenej reči s formálnym zameraním, nie však v bežnom rozhovore ktorejkoľvek časti jazykového spoločenstva.“ (Ferguson, 1959, s. 336).

Takejto definícii a vyššie vymedzeným charakteristikám diglosie zodpovedá aj postavenie češtiny a slovenčiny v predpisovnom období, samozrejme, s istou mierou osobitostí charakteristických pre bilingvizmus. Zodpovedá tomu aj charakteristika podmienok vzniku diglosie (Ferguson, 1959, s. 338), t. j. „*existencia veľkého korpusu literatúry v jazyku blízko príbuznom s prirodzeným jazykom spoločenstva a nízka gramotnosť v spoločenstve.*“ Diglosia ako diferenciácia foriem v komunikácii je akceptovaná dovtedy, kým sa v spoločenstve nezačnú prejavovať tendencie smerujúce k väčšiemu šíreniu gramotnosti, širšej komunikácii medzi rozličnými regionál-

nymi a sociálnymi zložkami spoločnosti a k túžbe (alebo potrebe) po plnohodnotnom štandardnom národnom jazyku ako atribúte autonómie či suverenity. V snahách o zjednotenie jazyka majú obe variety svojich zástancov. Zástancovia vysokej variety argumentujú spojením vysokej variety s historickou tradíciou alebo so svetovým spoločenstvom (alebo aspoň jeho časťou), jej integračnou funkciou, či nadradenosťou a vyspelosťou vysokej variety a pod. a odsudzujú presadzovanie nízkej variety ako „rozkladnej“, zatiaľ čo zástancovia nízkej variety argumentujú zase jej blízkosťou k bežnému hovorenému jazyku, k zmysľaniu a cíteniu ľudí (Ferguson, 1959, s. 338). V ďalšom vývine spisovného jazyka, ktorý podlieha mnohým kultúrnym, spoločenským, ale aj politickým vplyvom, sa môžu realizovať viaceré rozdielne vývinové tendencie. Názorový rozpor stúpcov češtiny ako spisovného jazyka Slovákov a tvorcov novej kodifikácie založenej na kultúrnom variante severnej strednej slovenčiny tak zapadá do širšieho všeobecného modelu jazykového vývinu v iných jazykových spoločnostiach a na ich pozadí sa javí ako prirodzený a zákonitý v procese vývinu štandardizácie slovenčiny.

Bibliografia

- Antológia bilingvizmu. Zost. J. Štefánik. Bratislava: Academic Electronic Press 2003. 295 s.
- BOSÁK, Ján: Diglossia ako metóda skúmania rečových aktov. rkp. 11 s.
- FERNÁNDEZ, Mauro: Diglossia. A Comprehensive bibliography 1960 – 1990 and Supplements. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins 1993. (Amsterdam Studies in the Theory and History of Linguistic Sciences, Series V: Library & Information Sources in Linguistics, 23.)
- FERGUSON, Charles A.: Diglossia. In: *Word*, 1959, roč. 15, s. 325 – 340.
- FERGUSON, Charles A.: Epilogue: Diglossia Revisited. In: *Southwest Journal of Linguistics*, 1991, s. 214 – 234.
- KRAJČOVIČ, Rudolf – ŽIGO, Pavol: Dejiny spisovnej slovenčiny. Bratislava: FF UK 2002. 246 s.
- LAUERSDORF, Mark R.: Slovak Standard Language Development in the 15th – 18th Centuries: A Diglossia Approach. In: *Where One's Tongue Rules Well. A Festschrift for Charles E. Townsend*. Indiana Slavic Studies, 13. Ed. L. A. Janda – S. Franks – R. Feldstein. Bloomington, Indiana: Slavica Publishers 2002. s. 245 – 264.
- LAUERSDORF, Mark R.: Protestant Language Use in 17th Century Slovakia in a Diglossia Framework. In: *Život slova v dejinách a jazykových vzťahoch*. Bratislava: Veda 2003, s. 49 – 60.
- MACKEY, William F.: Introduction. In: *Diglossia. A Comprehensive bibliography 1960 – 1990 and Supplements*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins 1993, s. 13 – 20. (Amsterdam Studies in the Theory and History of Linguistic Sciences, Series V: Library & Information Sources in Linguistics, 23.)
- PAULINY, Eugen: Kultúrohistorické podmienky a spoločenské funkcie bilingvizmu v dejinách spisovnej slovenčiny. In: *Československé prednášky pro IV. Mezinárodní sjezd slavistů v Moskvě*. Zost. B. Havránek. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd 1958, s. 37 – 45.
- PAULINY, Eugen: Dejiny spisovnej slovenčiny. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1983. 256 s.
- RIPKA, Ivor: *Aspekty slovenskej dialektológie*. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove 2002. 113 s.
- TRUDGIL, Peter: *Dialects in Contact. Language in Society 10*. Oxford: Basil Blackwell Ltd 1986. 174 s.

Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV
a
Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV

Panská 26, 813 64 Bratislava
tel. 02/54 43 17 61-3, fax: 02/54 43 17 56

Vás pozývajú na
CELOSLOVENSKÉ STRETNUTIE
JAZYKOVEDCOV

17. - 18. októbra 2007 v Častej-Papierničke

Cieľom pripravovaného stretnutia jazykovedcov je zlepšiť vzájomnú informovanosť členov našej jazykovednej obce o výskumných projektoch, publikovaných i pripravovaných prácach a iných aktivitách našich slovakistických pracovísk. Aktuálne výskumné projekty a aktivity jednotlivých pracovísk by sa mali predstaviť formou prednášok alebo prezentácií (posterov), priestor bude aj na propagáciu publikovaných lingvistických prác a vysokoškolských učebníc, príp. na ich predaj.

Súčastosťou Celoslovenského stretnutia jazykovedcov bude aj

Valné zhromaždenie
Slovenskej jazykovednej spoločnosti pri SAV

Podujatie sa bude konať v Účelovom zariadení Kancelárie NR SR v Častej-Papierničke, doprava bude zabezpečená spoločným autobusom z Bratislavy do miesta rokovania a späť.

Prihlášky posielajte do **15. 6. 2007** na adresu:

Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV, Panská 26, 813 64 Bratislava

alebo na elektronickú adresu tajomníčky SJS Gabriely Múcskovej: **gabam@juls.savba.sk**

V prihláške je potrebné uviesť: meno a priezvisko, názov a stručnú charakteristiku projektu, diela a pod., ktoré budete prezentovať, adresu a kontakt (telefón, e-mail).

Tešíme sa na stretnutie s Vami.

Doc. PhDr. Slavomír Ondrejovič, DrSc.
riaditeľ JÚĽŠ SAV

Doc. PhDr. Ján Bosák, CSc.
predseda SJS pri SAV

OD SPISOVNEJ ČEŠTINY K BERNOLÁKOVEJ SLOVENČINE

ŠTEFAN ŠVAGROVSKÝ

ŠVAGROVSKÝ, Štefan: From the Standard Czech to Bernolák's Slovak. Jazykovedný časopis, 2007, Vol. 58, No. 1, pp. 55 – 74. (Bratislava)

The author analyses the language situation in the wide historical period from the 14th and 15th centuries when Czech language started to be used in Slovak territory as an official, written language up to the first codification of the Slovak language in the so called Bernolák's codification in 1787. In the background of the historical events and changes in society and culture he brings more new information about the process of the development in the cultural life and language situation in Old-Hungarian State. He shows the main tendencies that led to the first codification of Slovak language by Anton Bernolák and discussions and conflicts that arose afterwards.

K špecifickým črtám národnej ideológie Slovákov v prvej fáze národného obrodovania patrila romantická predstava, že sú prastarým národom a slovenčina je pramatkou ostatných slovanských jazykov (Juraj Papánek, Jozef Ignác Bajza, Anton Bernolák, Juraj Fándly a iní).

Jozef Ignác Bajza, ktorý v jednom svojom epigrame s pýchou hovoril, že „*prv-ný ke knihám/ Slowáckim led lámal*“, bol presvedčený, že najväčší rozkvet slovenčina prežívala v „kráľovstve Slovákov“, ale po jeho zániku začala upadať a z tohto úpadku obvinil „*hňilobu predkov našich*“. Podľa Bajzu slovenský jazyk nikdy nezaničil, iba živoril, a preto on i mladí bernolákovci nikde a nikdy nehovorila o vzniku či vytvorení nového spisovného jazyka, ale iba o „*očiščenej, napravenej slovenčine*“ (Tibenský, 1965, s. 147). S takýmito názormi sa stretávame aj u mladších bernolákovcov, veľmi vyhranene najmä v básni Jána Hollého *Chválospev na Antona Bernoláka*.

I. Počiatky prenikania češtiny do Uhorska

Od 10. storočia, keď sa najprv české a po ňom uhorské kráľovstvo stali súčasťou kresťanskej Európy, ich vzájomné styky sa začali rozvíjať najprv na cirkevnom poli. Míšia sv. Vojtecha v Uhorsku a jeho zásluhy na christianizácii starých Maďarov sú všeobecne známe.

Od polovice 11. storočia sa k stykom na cirkevnom poli pridružili aj styky dynastické po tom, ako uhorský kráľ Ondrej I. (1047 – 1060) prichýlil do kláštora na Vyšegrade budúceho českého kráľa Vratislava I. a jeho matku Juditu, ktorých z Čiech vyhnal Spytihněv, vlastný Vratislavov brat. Vratislavove úzke vzťahy s uhorským pa-

novníckym dvorom potvrdzuje aj to, že jeho druhou ženou sa stala roku 1057 dcéra Ondreja I. Adleita. Tieto dynastické styky utužili spojenectvá českých Přemyslovcov s uhorskými Arpádovcami (podrobne Huňáček, 1988, s. 285 a ďalšie).

Po vymretí Arpádovcov (1301) a nástupe Anjuovcov styky medzi oboma kráľovstvami pokračovali a zintenzívnili sa po založení univerzity v Prahe (1348), na ktorej študovali aj početní príslušníci panského i zemianskeho stavu z Uhorska. Ľudovít I. Veľký síce v Pät'kostolí založil prvú univerzitu v Uhorsku, ktorá mohla mať vplyv na národnostný a jazykový rozvoj krajiny (podobne ako mala pražská na Čechy), skoro však zanikla. Podobný osud stihol aj Žigmundom Luxemburským založené budínske vysoké učilište v roku 1389 (podľa vzoru svojho otca Karla IV.), ako aj Academiū Istropolitanu v Bratislave, založenú Matejom Korvínom roku 1465.

Vzhľadom na styky Luxemburgovcov s Čechami a mimoriadnu vyspelosť literárnej češtiny v 14. a 15. storočí, keď Čechy za Luxemburgovcov, a po prestávke aj Habsburgovcov (od roku 1526 do 1617), boli centrom nielen vlastného rozľahlého kráľovstva, ale aj centrom rímsko-nemeckého cisárstva, popri latinčine a nemčine významnú komunikačnú funkciu nadobudla čeština. Pražská kráľovská a cisárska dvorská kancelária boli trojjazyčné a udávali normu pre všetky tri jazyky za vlády Karla IV. a súčasne ovplyvňovali aj susedné kráľovské kancelárie v Uhorsku a Poľsku (Skutil, 1987, s. 202 – 203).

Za vlády Žigmunda Luxemburského (1387 – 1437), ktorý bol zároveň aj českým kráľom, ako nám to pripomína Daniel Sinapius-Horčička: „*Hieroným Pražský kázal na budínskom hrade v roku 1410 slovo božie v českom jazyku*“ (Sinapius-Horčička, 1878, s. 40). Matej Korvín, ktorý po Žigmundovi nastúpil na uhorský trón, zväzky s Čechmi upevnil aj zväzkom manželským: vzal si za manželku dcéru českého kráľa Jiřího z Poděbrad. S dcérou tohto *husitského kráľa* prišlo v jej sprievode na kráľovský budínsky dvor aj niekoľko českých humanistov, ktorí sa tam potom zdržiavali. V tej dobe intenzívnych uhorsko-českých stykov vznikol aj prvý maďarský preklad tzv. husitskej Biblie (Csanda, 1963, s. 119).

Postavenie a význam češtiny v Uhorsku v 15. storočí dokladá fakt, že sa stala popri latinčine úradným jazykom Uhorskej kráľovskej kancelárie, v ktorom kancelária korešpondovala so zemepánmi a mestami na Slovensku. Sám kráľ Matej Korvín podľa svedectva talianskeho humanistu Galeotta Marzia, ktorý sa zdržiaval na budínskom kráľovskom dvore (druhou Korvínovou manželkou bola Talianka a v jej sprievode prišlo do Budína aj niekoľko talianskych humanistov, medzi nimi aj Galeotto Marzio), vedel dobre po slovensky i po česky, ba dorozumel sa aj v každom slovanskom jazyku. Tento taliansky humanista vyslovil asi prvý myšlienku, ktorá sa za obrodovania stala dôležitou pre rast slovenského národného povedomia. Slovanský jazyk (sclavonica lingua) pokladá za jediný, rozrôznený na veľa jazykov, ale poznamenáva, že slovenčina sa pokladá za matku všetkých slovanských jazykov: „*Sclavonica enim lingua omnium istarum mater esse cognoscitur.*“ (Pauliny, 1983,

s. 77). Aj na Korvínovom viedenskom dvore sa čeština stala nielen rečou módnou, ale aj prakticky použiteľnou, ktorá silne pôsobila aj na všetky cirkevné a mestské kancelárie v krajine.

Pravdepodobne tento vysoký štatút vypracovaného a diplomaticky uznávaného českého jazyka, ktorý bol vtedy slovenčine oveľa bližší ako dnes „*ba bol taký blízky, že ho dlho volali aj slovenským*“ (porov. Stanislav, 1938, s. 205), bol príčinou, že v Uhorsku sa nevytvorila vlastná slovenská podoba písaného jazyka v 14. alebo 15. storočí, ale prijal sa za „vlastný“ jazyk český.

Do češtiny, ktorá sa na Slovensku v obmedzenom rozsahu začala používať od konca 14. storočia, najmä v kruhoch českých kňazov pôsobiacich na Slovensku, ktorí sem prišli hlavne z Moravy (pretože v Uhorsku ich bolo jednak málo, jednak ich vzdelanostná úroveň bola nízka), sa od samého začiatku dostávali slovenské slová a tvary z horeuvedenej podoby slovenčiny, napr. z výpovedí obžalovaných alebo svedkov na súdoch, z ústnych vyhlásení pred mestskou radou, z ponôb poddaných na zemepánov a pod. Právne rokovania sa totiž viedli ústne, a to po slovensky. Najstaršie české záznamy týchto textov so slovákizmami i postupy pri ich rozbere obsahuje vysokoškolská príručka Rudolfa Krajčoviča (Krajčovič, 1979).

Česky písané listy, listiny a administratívna a právna spisba z 15. storočia majú pre dejiny slovenského jazyka veľký význam, pretože sa nimi začínajú, ako to zdôraznil Eugen Pauliny, sústavné texty písaného spisovného jazyka slovenskej národnosti (Pauliny, 1983, s. 91).

Osobitný význam v tejto súvislosti sa pripisuje Žilinskej mestskej knihe (1375), v ktorej sú od roku 1451 zápisy v češtine (predtým v latinčine a nemčine), týkajúce sa zväčša majetkových záležitostí žilinských mešťanov, osvedčenia o dlžobe, dedičstve, založení majetku, testamentoch a pod. Početné slovákizmy v týchto zápisoch svedčia o tom, že pri rokovaní mestskej rady sa v ústnych verejných vyhláseniach v 15. storočí používal domáci jazyk. Tieto slovákizmy žilinských zápisov zároveň potvrdzujú už nadnárečové používanie slovenčiny v úradnom styku a začiatky jej kultúrnej podoby, t. j. kultúrnej slovenčiny.

Žilinská mestská kniha okrem zápisov pred mestskou radou obsahuje aj preklad nemeckého magdeburského práva. Preklad 363 právnych ustanovení, ktoré obsahuje, nie je kvalitný a na viacerých miestach aj nezrozumiteľný, ale je to veľmi dôležitá písomná pamiatka, pretože právna a administratívna terminológia, ktorú obsahuje, ukazuje na „*kontinuitu od veľkomoravských čias až do 17. – 18. storočia, resp. až do dnešných čias*“ (Pauliny, 1983, s. 91).

Žilinská mestská kniha má význam aj pre všeobecné slovenské dejiny, keďže dokladá a potvrdzuje poslovenčenie mesta v 14. a 15. storočí, ktoré potvrdil uhorský kráľ Ľudovít I. roku 1381 listinou (*Privilegium pro Slavis*), ktorou vyhovel požiadavkám slovenského obyvateľstva Žiliny a v mestskej rade upravil zastúpenie Nemcov a Slovákov v pomere 1:1. Približne od tohto času začínajú v zápisoch Žilinskej mestskej knihy prevládať zápisy v češtine.

II. Čeština na Slovensku v 16. – 18. storočí

Po bitke pri Moháči (1526) došlo k 160-ročnej okupácii jadra uhorského štátu tureckým vojskom a k vytvoreniu budínskeho pašalíka, zahrnujúceho pravé i ľavé Podunajsko a celé Potisie. Jadrom zostatkovej monarchie zostalo územie dnešného Slovenska, tzv. Hornej zeme, spolu so západnou časťou dnešného Maďarska s dvoma najdôležitejšími centrami – Györom a Šopronom. Východná časť Uhorska predstavovala raz od Viedne, raz od Turecka závislé Sedmohradské kniežatstvo.

Tak sa stalo, že väčšina obyvateľov svätoštefanskej koruny v rokoch 1526 – 1686 (do pádu Budína), a vlastne až do tereziánskej doby, keď sa na Dolnú zem vrátili najvýznamnejšie centrálné úrady, predstavovala slovenskú etnicitu jazykovo neobyčajne blízku susednej Morave. Význam územia slovenského etnika v rámci Uhorska bol zvýšený ešte tým, že počas 150 rokov bola Bratislava korunovačným mestom uhorských kráľov.

Vnútroň život Slovenska v 16. storočí poznačila ešte jedna významná udalosť – reformácia v Nemecku. Európa sa v dôsledku reformácie rozpadla na dva tábory: katolícky a protestantský. K reformácii sa zanedlho pripojili významné uhorské šľachtické rodiny – Révaiovci, Thurzovci, Radvankovci, Balašovci, Peréniovci a ďalší. Po reformácii sa evanjelická cirkev augsburského vyznania (luteránska) vo všetkých väčších mestách na Slovensku rozdelila na nemeckú a slovenskú farnosť s vlastnými kostolmi, matrikami a zväčša i cintorínom. Maďarské etnikum prijímalo reformáciu kalvínskeho typu.

Katolícka cirkev v Uhorsku po bitke pri Moháči prakticky stratila svoje vedenie: zahynul nielen kráľ, ale aj obaja uhorskí arcibiskupi a päť biskupov. Veľkou stratou pre katolícku cirkev bol príklon k reformácii aj najvyššieho cirkevného hodnostára na Slovensku, nitrianskeho biskupa Františka Thurza. To malo za následok, že sa reformácia šírila veľmi rýchlo a upevňovala si svoje pozície hlavne v banských mestách, kde žilo nemecké obyvateľstvo (meštianstvo), ktoré si z protestantských častí Nemecka pozývalo luteránskych kazateľov a učiteľov. Do západoslovenských miest sa reformácia šírila prostredníctvom kazateľov z Moravy a Čiech.

Fronty oboch vyznaní neboli spočiatku jasne oddelené, ale neskôr prívrženci reformácie luterského typu svoje názory sformovali do osobitných vyznaní *Confessio Pentapolitana* (1549), *Confessio Heptapolitana* (1559) a *Confessio Scepusiana* (1569).

Pevné organizačné i vieroučné základy dostala evanjelická cirkev a.v. až v roku 1610 na Žilinskej synode, ktorú zvolal palatín Juraj Thurzo v dňoch 28. – 30. marca. Z cirkevného hľadiska význam synody spočíval v tom, že sa na nej evanjelická cirkev v Uhorsku definitívne vymanila z právomoci katolíckej hierarchie. Na synode v Žiline bolo územie Slovenska rozdelené na tri superintendencie (*bytčiansku, bojnickú a brezniansku*). Pre zbory nemeckej a maďarskej národnosti boli v nich ustanovení osobitní inšpektori a kňazi. Nápor katolíckej protireformácie však v polovici 17. storočia značne rozrušil ešte nezavŕšenú organizáciu evanjelickej cirkvi.

Od začiatku 17. storočia prebiehali dlhotrvajúce náboženské boje, ktoré sa často viazali na stavovské povstania uhorskej a sedmohradskej šľachty proti viedenskému panovníckemu dvoru, pod záštitou ktorého protireformácia prebiehala. Proklamovali totiž aj náboženskú slobodu, hoci v prvom rade ich vodcom, či už Štefanovi Bočkajovi, Gabrielovi Bethlenovi, Jurajovi Rákocimu, Imrichovi Thökölymu, či Františkovi Rákocimu II. (jediný z nich bol katolík) išlo o slobodu uhorskej šľachty. Päť stavovských povstaní rozvrátilo a zdecimovalo všetky tri rozdelené časti krajiny, ale najviac postihlo slovenské územie. Slovensko prestalo držať krok vo vývine so západnou Európou, veľmi zaostalo hospodársky i kultúrne.

Nepriaznivý spoločenský vývin sa odrazil aj vo vývine spisovného jazyka. Nevzniká jednotná forma spisovného jazyka. Po spomínanej Žilinskej synode, keď sa vedenie evanjelickej cirkvi rozhodlo vyhlásiť súdobú češtinu nielen v písanej, ale aj v hovorenej podobe za bohoslužobný a úradný jazyk v evanjelickej cirkvi, začínajú sa zreteľne črtáť dve protichodné tendencie jej vývinu na Slovensku: na jednej strane spomínaný synodný akt postavenie češtiny upevnil, na druhej strane udržanie jej normy natrvalo oslabil. Do hovorenej podoby češtiny na Slovensku už totiž prenikli také slovákizmy, ktoré sa stali v slovenskom jazykovom prostredí všeobecne prijatými vo výslovnosti češtiny v obradovom používaní slovenských evanjelikov v 16. storočí (nevyslovovanie *ř*, rušenie jotácie, t. j. nevyslovovanie *ě* po perniciach a i. (podrobnejšie Pauliny, 1983, s. 11).

Zaujímavá je len nedávno sprístupnená, rozsahom neveliká rozprava neznámeho Slováka zo začiatku 17. storočia *De litteratura Slavorum*, ktorú pod názvom *O írečitej spisbe Slovákov* preložil a vydal profesor Daniel Škoviera (Škoviera, 2005, 105 s.). Neznámy Slovak protestantskej konfesie (podľa Škovieru pravdepodobne kalvín) sa v rozprave tiež prihovára za prispôsobovanie češtiny hovorenej slovenčine a v tejto súvislosti vyhlasuje, že „*nie je vhodné, aby našinci slepo preberali tradíciu, ktorá je vlastná Čechom*“. Kritizuje niektoré nedôslednosti českobratského pravopisu (písanie *g* namiesto *j* v slove *Gežjš* namiesto *Jesus*, čím sa podľa neho Česi „*dopúšťajú krivdy na našom jazyku*“ (s. 51). Ďalej autor pripomína, že je potrebné rešpektovať niektoré ortoepické osobitosti slovenčiny, napr. zmäkčenú výslovnosť rovnakých slov: *nebudeš, nemocný* oproti *ňebuděš, ňemocný*, ďalej rozdielnu kvantitu rovnakých slov: *kráva, naděje* oproti *krava, nádeja*, žiada rešpektovať mäkké *l'*, ktoré nemá čeština a naopak vyhábať sa českému *ř* a nahrádzať ho literou *r*. Z rozpravy vidieť, že jej autor poznal aj slovenské nárečia, keďže sa zmieňuje aj o polosamohláskovej výslovnosti tvrdého *l* ako *w*, resp. dvojhláske *wo* (v súčasnom pravopise *ô*), ktorá patrí medzi typické javy stredoslovenských nárečí (*dobruo*) i o palatalizovaných dentálach *d' > dz* (*dzekanie*), pričom poznamenáva, že „*zvuk tejto litery je v niektorých oblastiach Slovenska najpoužívanejší (kdze si chodzila?)*“. Mimoriadne zaujímavý je jeho postreh o *l'* „... že Česi celkom onen zvuk odmietajú, ktorý inak bežne používajú azda všetci, ktorí poznajú náš jazyk...“ (s. 71), pretože Ľ. Štúr v svojej Nauke reči slovenskej tvrdil, „že len daktori Slováci tu i tam *l mekko*

vislovujú, čo sa ale len dakďe stáva a jako na pospol platnou v Slovenskom nárečí sa povedať nemuože“ (porov. faksimilné vydanie, 2006, s. 15).

Podľa literatúry, ktorú autor nedávno sprístupnenej rozpravy cituje, možno pomerne presne stanoviť, že bola napísaná na začiatku 17. storočia a odráža tak jazykovú situáciu v používaní češtiny na Slovensku v tom období zároveň charakterizovanú požiadavkou, aby sa jej norma pružne prispôsobovala slovenskému hovorenému jazyku bez ohľadu na odmietavý postoj zástancov oficiálnej (biblickej) češtiny. Výzvy neznáameho autora rozpravy na poslovenčovanie češtiny v slovenskom prostredí, ba aj na „lámanie“ jej súdobej normy v prvom rade zrejme sledovali cieľ ľahšie a hlbšie presadiť prenikanie reformačných zásad do náboženského života ľudí.

V duchu týchto zásad (bez teoretického zdôvodňovania) píše evanjelickí vzdelanci Daniel Sinapius-Horčička, Ján Simonides, Tobiáš Masník (len spočiatku) svoje diela poslovenčovanou češtinou, svoj jazyk nazývajú *slovenským*, pretože ako hovorí D. Sinapius-Horčička „*Slováci majú písať tak ako hovoria*“. Slovenčením češtiny sa podľa neho má dosiahnuť príklon k slovenskému, hoci aj zanedbávanému a nevybrúsenému jazyku, pričom sa títo vzdelanci hlásia k slovenskému národu a nik z nich nepochybuje o existencii dvoch národov – Čechov a Slovákov, ktorí používajú spoločný spisovný jazyk. Prvoradou je pre nich zrozumiteľnosť jazyka, a preto treba siahať aj k jeho slovenčeniu na všetkých úrovniach, ale najmä v lexike, a vyvarovať sa pre Slovákov nezrozumiteľných slov typu *kšaft*, *smrk*, miesto slovenského *smrek* („*Slovák mluví smrk tabáku do nosa!*“), neslovenského skloňovania (pl. tvary *luka*, *oblaka* miesto slovenských *lúky*, *oblaky*), sťažuje sa na imperatívne tvary typu *patřte*, *zavřte*, ktoré Slováč číta *za-vr-te*, *pa-tr-te* i celkove na „nadmutý“ český sloh.

III. Vplyv pobielohorskej českej emigrácie na vývin češtiny na Slovensku

Druhý, protichodný smer vývinu spisovnej češtiny na Slovensku sa ju snažil udržať v jej „biblickej čistote“ – neslovakizovať ju. Tento smer obhajovala hlavne česká protestantská emigrácia, ktorá prichádzala na Slovensko po porážke českého stavovského povstania v roku 1620. Jej mottom, spolu so slovenskými evanjelikmi, bolo udržať pevné literárno-náboženské spoločenstvo – spoločnú vieru a jazyk, hodnoty, ktoré boli v nebezpečenstve v protireformačnej dobe. Ako už bolo spomenuté, na synode evanjelickej cirkvi v Žiline roku 1610 sa jazyk Kralickej Biblie z rokov 1579 – 1593 stal oficiálne uznaným bohoslužobným a úradným jazykom slovenskej evanjelickej cirkvi. Ako normatívny textový model pravopisu i jazyka oficiálnej češtiny sa stalo nové vydanie *Kralickej Biblie* v Halle roku 1722 a *Agendy* roku 1734, ktoré do tlače pripravili Daniel Krman a Matej Bel. Systematickou pravopisnou a gramatickou normou oficiálnej (biblickej) češtiny na Slovensku sa stala *Grammatica Slavico-Bohemica* (1746) Pavla Doležala. Táto spisovná norma češtiny na Slovensku sa dodržiavala v biblických textoch a v duchovnej piesni (*Cithara sanctorum*, 1636). V neskorších vydaniach (doteraz ich

vyšlo 150) dochádzalo aj v duchovných piesňach k poslovenčovaniu. Tendencia zosúladať, resp. približovať písaný (spievaný) jazyk s jazykom hovoreným neustávala.

Spisovnú češtinu od konca 17. storočia vo svojich rekatolizačných dielach intenzívne používali aj slovenskí katolícki spisovatelia. V dielach Mikuláša Thamássyho (*Pravá katolícka ručný knižka*, 1691), Alexandra Máčaya (*Panes primitiarum aneb chleby prvotín*, 1718), Jána Abrahamffyho (*Knižka modliteb nábožných*, 1700) vidíme oveľa silnejšie slovakizovanie ako u evanjelických Krmanových súčasníkov. Ba Abrahamffyho *Knižka modliteb nábožných* už nemá textovú osnovu češtiny, ale kultúrnej západoslovenčiny, pretože slovenské jazykové prvky sú tu už zastúpené systematicky a vo všetkých jazykových rovinách, frekvencia ich výskytu i striedania s českými jazykovými prvkami je vyššia, a preto hovoriť o tejto katolíckej modlitebnej knižke, že je napísaná v slovakizovanej češtine, resp. slovenčiackej češtine, nie je správne. Je to prvá slovenská katolícka modlitebná knižka. České jazykové prvky v spomenutých náboženských katolíckych knižkách sú zákonite v kontextoch, kde ide o citáty z Biblie (alebo len alúzie na ne), keďže slovenskí katolíci slovenský preklad Biblie ešte nemali a odkázaní boli na preklady české, teda na Kralickú Bibliu, resp. neskoršiu Svätováclavskú (1677 – 1715). Treba súhlasiť s Izidorom Kotuličom, napriek jeho konfúznym názorom na češtinu ako spisovnú, resp. kultúrny jazyk Slovákov (Kotulič, 1987, s. 73), že za české, resp. české so slovakizáciami sa neraz vyhlasujú literárne pamiatky zo Slovenska, hlavne zo 17. a 18. storočia, ktoré majú len český šat, zvýraznený predovšetkým českobrabským pravopisom i niektorými viac alebo menej sa vyskytujúcimi hláskoslovnými a tvaroslovnými prvkami, ale pod týmto vonkajškovým habitom pozorný jazykovedec zistí, že sú to už jazykové pamiatky napísané západo-, stredo- alebo východoslovenským typom kultúrnej slovenčiny. Príklad na to, že aj významní vedci sa pri tom mýlili, nájdeme v práci *Dejiny spisovnej slovenštiny po dobu Štúrovu* od Alberta Pražáka, v ktorých autor jazyk kalvínskych obradových kníh z polovice 18. storočia označil za český (Pražák, 1922, s. 112).

Alebo iný príklad. Keď Jozef Miloslav Hurban v roku 1847 odrážal útoky Staroslovákov, na čele s Jánom Kollárom, na štúrovskú slovenčinu, pripomenul im, že „*tento terajší život v literatúre a v kmeňovitosti našej slovenskej nie je preskočenie*“... „*pretože katolícki Slováci skutočne už dávno pred nami skloňovali sa k sebe a k formám domácim. Tento nissus (rozmach) slovenského ducha sa nám aj v daktorých tlačených knihách ešte ke koncu 17. stoletia objavuje*“ a v tejto súvislosti uviedol diela katolíckych spisovateľov Matúša Reitmüllera a jeho *Konfessiu katolícku* (1677), Melchiora Smrtníka a jeho *Poklad serafinský* (1681), ako aj už spomenutú *Pravú katolícku ručný knižku* (1691) Mikuláša Thamássyho. J. M. Hurbanovi, ako evanjelickému teológovi a farárovi, vôbec neprekážalo, že v danom prípade išlo napospol o katolícke cirkevno-náboženské diela, niektoré dokonca s neskrývaným protireformačným zámerom. Naopak, z toho vydedukoval správny záver: „*Vidno*

teda, že sa Slováci dávno pred Bernolákom hlásili k svojmu nárečiu“, že len kriesili a očisťovali tú „zanedbanú a nekultivovanú slovenčinu“, ktorá takou bola „pre hňilobu predkov našich“ ako to povedal, už na začiatku bernolákovského obdobia, veľmi výstižne Jozef Ignác Bajza (Hurban, 1847, s. 11).

Jaroslav Vlček sa ešte koncom 19. storočia polemicky vracia k Hurbanovmu názoru, že spomínaní trnavskí autori sa vraj zväčša opierali o českých autorov, že ich jazyk je „miešanina“ a dôsledok ich „nevedomelosti“ a „nevzdelanosti“ (Vlček, 1898, s. 397), no o 37 rokov neskôr, v *Dejinách slovenskej literatúry* (1935 – 3. vydanie), už došiel k záveru, že „Bernolák nie je literárny revolucionár, lež iba dôsledný kodifikátor toho, čo pred ním vyše sto rokov v tlači katolíckych Slovákov rástlo a zrelo ako rečové faktum“ (Vlček, 1935, s. 35).

IV. Jazyková situácia na Slovensku krátko pred Bernolákovou kodifikáciou

Roku 1777 bol publikovaný dokument o reforme školstva v habsburskej monarchii *Ratio educationis*. V tomto dokumente sa po prvý raz vyslovila zásada všeobecnej školskej povinnosti i to, že školstvo je záležitosťou politiky štátu (*res politicum*), a nie ako predtým len náboženstva a cirkvi. Dokument sa týkal síce len katolíckeho školstva, ale požadoval, aby sa analogicky upravilo aj protestantské školstvo, ktoré bolo autonómne.

V *Ratio educationis* sa výslovne uvádza sedem väčších národov v Uhorsku, ktoré „*vlastnou a veľmi odlišnou rečou hovoria*“ a v paragrafe sa ustanovuje, aby podľa možnosti každá národnosť mala vlastnú dedinskú školu. Na ľudových školách má byť vyučovacím jazykom „*reč ľudu príslušného kraja*“.

V súlade s týmto dokumentom začali sa v budínskej tlačiarňi pre potreby slovenských národných (ľudových) škôl tlačiť tzv. *ABC šlabikáre*. Najstaršia verzia šlabikára *ABC – Knižečka aneb tak rečený Syllabikar ku prospěchu Narodnich Škol w Kralowstvi Uherskem* je v slovensko-nemeckej verzii (paralelný nemecký názov *ABC oder Namenbuchlein, zum Gebrauche der National Schulen in den Königreiche Ungarn*) je z roku 1782, ďalšie verzie – latinsko-slovenské a maďarsko-slovenské vychádzali v rokoch 1787, 1801, 1835 a tlačili ich nielen v Budíne, ale aj v Trnave. V bratislavskej Univerzitnej knižnici som pred troma desiatkami rokov našiel poškodenú asi jednu tretinu zo slovensko-nemeckej verzie šlabikára z roku 1782, z ktorej je aj nasledujúci text.

„Otec všěcki Haluze, a Panohi stromové pilne odrubuje, obsekává. Menše Haluze skládá do Wazaniček, Wakše ale, a hrubše rozkaluje (rozčipuje) na Polená, abi pres Leto w Hore zostawajice dobre sa visušili.

Toto drewo na Podzim (Jeseň) dowáža sa Domow, kdežto na Dwore do welkich Hromád skladené biwá. Prez Rok mnoho Drewa sa potrebuje.

Otec Časem hrubé Drewo na drobné piluje, a kálá, ja ale ho pomáham do Kuchiňe nosit, abi Matka pri něm warit, a s nim kurit móhla.

W Jeseň nastáva Mlatba. Otec s Čeladku w čas Ráno stává. Obilne Snopi zhadzuju w Stodole dolu, a kladu ich do Porádku k Mláťení. Mlatci Cepi pozdwiuhujú, s kterimi jeden po druhém w Porádku, na Snopi bijú, tak pilno, že sa Stodola (Pajta) ozňívá.

Sestra za nimi chodi, a prevracuje ti nasadene Snopi na druhú Stranu, abi i na tej omláťené boli. To sa aj já w krátkém Čase naučim.

Keď všetko dobre vimlatene je, potom zvezujú dlhu Slámu do Sklepow, a ešče jedenkrát s Krunklom tu Oklep otlkaju, občesujú, abi w Klasoch žádné Zrnká neostali“.

Toto je ukážka kultivovanej západnej slovenčiny trnavského typu, t. j. tej „očiščenej slovenčiny“, o ktorej sa koncom 18. storočia zmieňoval „*prvý lámač ľadov k slovenčine*“ J. I. Bajza. Táto slovenčina sa na polstoročie stala vyučovacou rečou na slovenských katolíckych ľudových školách a aj Miestodržiteľská rada v nej vydávala populárne publikácie. Táto podoba kultúrnej slovenčiny je vlastne prvou vyučovacou rečou slovenskou na slovenských katolíckych školách a ABC Knižičky prvými učebnicami slovenčiny. Pojem, resp. termín *kultúrna slovenčina* sa v našej jazykovede začal používať až začiatkom šesťdesiatych rokov minulého storočia a dohodli sa na ňom Eugen Paulíny a Rudolf Krajčovič. Najprv sa používal na označenie západnej slovenčiny trnavského univerzitného centra, neskôr sa tento termín „posunul“ aj na stredné a východné Slovensko a začalo sa hovoriť aj o kultúrnej strednej, resp. kultúrnej východnej slovenčine. Pred začiatkom šesťdesiatych rokov minulého storočia E. Paulíny západnú kultúrnu slovenčinu nazýval „jezuitskou slovenčinou“.

V. Miesto tereziánskeho urbára v dejinách spisovnej slovenčiny

Začiatkom šesťdesiatych rokov 18. storočia došlo v Zadunajsku k viacerým sedliackym vzburám. Poddaní odopierali plniť poddanské povinnosti, začali kľčovať zakázané lesy. Zvyšovanie poddanských povinností zo strany zemepánov sa stalo neznesiteľným. V obave, že poddaní nebudú môcť plniť svoje kontribučné povinnosti, rozhodla sa Mária Terézia vykonať reguláciu urbárskych tiarch v celej krajine. Panovníčka chcela dať reguláciu odsúhlasiť roku 1765 krajinskému snemu, ale úmysel cisárovný stroskotal na neústupnom odpore dolnej a hornej snemovne, a preto Mária Terézia roku 1767 nanútila svoju vôľu uhorskej šľachte prostredníctvom nariadenia (patentu). Urbárske nariadenie (patent) bolo vydané 14. júna 1767 súčasne v štyroch jazykoch: latinskom, maďarskom, nemeckom a v bohemizovanej slovenčine (porov. nižšie).

Odpovede sedliakov na deväť otázok „vo vlastnom jazyku“

Otázky (v súčasnej slovenčine)

- I. Či obec mala alebo má nejaký urbár.
- II. Či majú so zemepánom zmluvu (kontrakt) alebo plnia robotné povinnosti, dávky len podľa obyčaje a aké.

- III. Ako odvádzajú dávky a akou formou sa vyberajú.
- IV. Aký má obec chotár, aký je z neho úžitok či škoda.
- V. Koľko zeme a lúk má poddaný prenajatých od zemepána, koľko do nej vyseje meríc a či lúky nechávajú aj na otavu.
- VI. Akú robotu každý poddaný vykonáva – s dobytkom (záprahom) alebo bez neho.
- VII. Či dávajú deviatok teraz, odkedy a z čoho.
- VIII. Koľko je v obci opustených domov, odkedy zostali opustené a kto ich teraz užíva.
- IX. Či sú poddaní na večnosť pripútaní k usadlosti, bez práva slobodne sa odsťahovať alebo sa odsťahovať môžu.

VI. Význam urbárskej regulácie z hľadiska jazykového i jazykovedného

Odpovede na deväť otázok mali realizátori súpisu zapisovať v ľudovej reči. Jej správny zápis si spätne mali overiť tak, že ju prečítali vypovedajúcim sedliakom. Priznania teda jednoznačne odzrkadľujú na jednej strane reč notára, ktorý otázky sedliakom kládol, a na druhej strane reč priznávajúcich sedliakov. (pozri fasiu obce Suchá nad Parnou)

Tieto veľmi dôležité dokumenty, v našej jazykovede málo známe, nám umožňujú nahliadnuť do prírodných podmienok, ktoré tvorili základ súdobých pomerov. Objasňujú stav dedinských chotárov, kolektívne úžitky a škody riek, jazier a iných vôd, stav lesov, krovín, trstia, trasovísk, ich výskyt alebo nedostatok, vymenúvajú zavše aj jednotlivé druhy lesných drevín, opisujú aj kvalitu pôdy. V každom prípade sa zmieňujú o spôsoboch užívania chotára, o počte polí, stave lúk a pastvín, o výskyte alebo nedostatku ovocných sádov, viníc, zeleninových záhrad, o jarných a ozimných siatinách. Zmieňujú sa o suchých, vodných a veterných mlynoch, o prešovniach oleja, liehovaroch, o povolení alebo zákaze výčapného práva. Udvávajú, kde a za akých podmienok môžu poddaní speňažiť svoje produkty, zvieratá, ktoré mestá a jarmoky sú najbližšie k dedine, osade, za akých podmienok sa realizuje platenie mýtného, prevozného, jarmočného poplatku, či po dobrých alebo zlých cestách sa obyvatelia dostanú na dané miesto. Pre obyvateľov dediny v každom prípade osobitne uvádzajú blízke a vzdialené pracovné príležitosti, možnosti povozníctva, vzdialenosť baní, fabrík, solných skladov, vinohradov atď. (pozri odpovede sedliakov z dediny Suchá nad Parnou).

V ďalších riadkoch sa opriem o výsledky nebývalo rozsiahleho výskumu urbárskych písomností z 19 uhorských stolíc prevažne so slovenským obyvateľstvom, ktorý v osemdesiatych a deväťdesiatych rokoch minulého storočia vykonal predčasne zosnulý profesor Vysokej školy pedagogickej v Nyiregyháze István Udvari (Udvari, 1991, 1994, 1994, 1996, 2001), s ktorým som bol vyše štvrtstoročia v úzkom kontakte a ktorý so značnou dávkou trpkosti hovoril o tom, že slovenskí jazykovedci nepokladali doteraz za dôležité skúmať jazyk písomností urbárskej regulá-

cie, hoci každý dokument, ktorý sa jej dotýkal, bol vydaný tlačou aj v slovenskom bohemizovanom jazyku. Podľa I. Udvariho spisy urbárskej regulácie „*tvoria jeden z najpozoruhodnejších predpokladov vytvorenia slovenského úradného totiž spisovného jazyka. Len si predstavme! Na celom slovenskom jazykovom území v tom istom čase sa uplatnil český, poslovenčený český, počeštený slovenský a slovenský ľudový jazyk. Na celom slovenskom etnickom území prepisujú v tom istom čase staré, často zo 17. storočia pochádzajúce urbáre, kontrakty najmenej v dvoch exemplároch, tieto spolu so slovenskými fasiami, vyhotovenými v slovenských (čiastočne v rusínskych, nemeckých a poľských) dedinách, hodnotia, posudzujú, zhrňujú atď. aj na stolici, aj na Miestodržiteľskej rade*“ a napriek tomu, pokračuje Udvari, „*slovenská jazykoveda neskúmala a nehodnotila dosiaľ spisy urbárskej regulácie ani z hľadiska historickej dialektológie, ani z hľadiska histórie spisovného jazyka. Preto nachádzame iba sporadické odvolávania sa na ne. Nenájde sa však ani jediné odvolanie sa na takýto prameň v monografiách E. Paulinyho, zaoberajúcich sa dejinami slovenského spisovného jazyka, ani v prácach R. Krajčoviča*“. (Udvari, 1991, s. 22). Sú to slová na vážne zamyslenie sa!

Možno súhlasiť s I. Udvarim, že aj skúsenosti získané pri urbárskej regulácii prispeli k tomu, že koncom 18. storočia sa začínajú realizovať prvé kroky ku kodifikácii slovenského spisovného jazyka. Tlačené, a najmä rukopisné dokumenty urbárskej regulácie názorne ukazujú, ako sa slovenské písomnosti postupne vzdŕaľovali od češtiny vo všetkých jazykových rovinách a smerovali k samostatnému slovenskému spisovnému jazyku. Vplyv českého jazyka je badateľný viac-menej v každom priznaní, no vo fasiach katolíckmi obývaných oblastí sa výrazne objavujú prvky západoslovenského kultúrneho jazyka z okolia Trnavy, čo v iných oblastiach charakteristické nie je. Iba vo východoslovenskej jazykovej oblasti, najmä v Zemplíne, sa jednoznačne odráža vplyv kalvínskeho východoslovenského písomníctva.

VII. „*Slováci píšete po slovensky!*“

Tu máte slovo moje o reči vašej“ (Anton Bernolák)

V osvietenskej dobe sa museli Slováci vo svojom národotvornom procese vyrovnáť najprv s rozpormi, ktoré sa vynorili v otázke ich národného spisovného jazyka a novodobej národnej koncepcie, ktoré boli v značnej miere ovplyvnené ich konfesionálnou rozštiepenosťou. Boli to rozpory, ako je všeobecne známe, medzi myšlienkou slovenskej národnej osobitosti, zvýraznenou v 80. rokoch 18. storočia prijatím nového spisovného jazyka – bernolákovčiny, a koncepciou československej kmeňovej a jazykovej jednoty, ktorej zástancami boli slovenskí evanjelickí vzdelanci, zotrúvajúci aj naďalej na spisovnej češtine, resp. českoslovenčine, ako spoločnom jazyku Čechov a Slovákov.

Bernolákov čin na dlhý čas zostal jablkom sváru medzi slovenskými evanjelikmi a katolíckmi, komplikoval aj riešenie postavenia Slovákov v uhorskom štáte už v jeho začiatkoch, keďže národnostná otázka mala u nich na prvom pláne jazykový

charakter. V polemikách z evanjelickej strany neboli zriedkavé veľmi tvrdé slová (J. Ribay, B. Tablic, J. Palkovič a i.).

Bernolák svoj čin zdôvodnil celkom logicky: Keďže všetky národy majú svoj spisovný jazyk a literatúru, je nevyhnutné, aby aj Slováci mali spisovný jazyk. S touto požiadavkou vystúpil v kruhu jemu naklonených učiteľov a poslucháčov katolíckej teológie v generálnom seminári na bratislavskom Hrade v historicky priaznivom období obrody národných jazykov v habsburskej ríši počas vlády osvieteného cisára Jozefa II. Bernolák prišiel na štúdiá do bratislavského seminára len na posledné dva roky (prvé dva roky študoval teológiu vo Viedni), práve v roku, keď Jozef II. vydal dekrét (26. apríla 1784) o novom úradnom jazyku monarchie (*lingua generalis monarchiae*), podľa ktorého sa dovtedajšia latinčina nahrádzala nemčinou. Podľa cisárovho dekrétu mali centrálné úrady v Uhorsku úradovať po nemecky už od 1. septembra toho istého roku, stoličná správa od 1. novembra 1785, sudy od 6. marca 1787. Tieto termíny na zavedenie nemčiny boli nereálne a najmä v stoličnej správe vyvolali veľký odpor.

Pre Jozefa II., ktorý bol obhajcom nemeckej kultúry v monarchii (prejavil to ešte za života svojej matky, keď presadil výlučné používanie nemčiny vo viedenskom Burgteatre), sa zdalo logickým používať v monarchii taký úradný jazyk, ktorým hovorila väčšina jeho poddaných. Zdôraznil, že to robí v záujme racionálnej štátnej správy, a nie so zámerom potláčať národné kultúry. Lenže v tom čase sa v habsburskej ríši začala obroda národných jazykov a najväčší odpor proti zavádzaniu nemčiny sa formoval v radoch maďarskej vlasteneckej šľachty v Uhorsku.

V septembri 1782 Jozef II. zrušil dovtedajšie diecézne semináre a namiesto nich v Uhorsku zriadil tri generálne semináre; v Bratislave, Jágri a Záhrebe. Posledné dva roku 1786 spojil a premiestnil do Pešti. Už v prvom študijnom roku študovalo v bratislavskom generálnom seminári 438 poslucháčov z celého dnešného Slovenska a Zadunajska. V Bratislave sa teda stretli mladí bohoslovci prevažne slovenského a maďarského pôvodu a bratislavský seminár sa tak stal ohniskom osvietenského a národnobuditeľského ruchu medzi bohoslovcami oboch národností (Eliáš, 1991, s. 157).

V osobitnom dvorskom dekréte 27. decembra 1786 Jozef II. nariadil, aby sa kňazstvo vzdelávalo aj v reči ľudu. V tých časoch bol len kňaz tým jediným, kto denne prichádzal do kontaktu s ľuďom a na dedinách bol prvým a najdôležitejším radcom, ba aj lekárom vo svojej farnosti.

V krúžku slovenských seminaristov generálneho seminára, dnes už neznámi mladí vlasteneckí filológovia pod vedením profesora pastorálnej teológie a prefekta seminára Michala Kratochvílu (1753 – 1829), vypracovali kolektívne dielo *Dissertatio philologico-critica de litteris Slavorum (Filologicko-kritická rozprava o písmenách Slovákov)*, na ktorom mal hlavný podiel mladý Anton Bernolák. Na ďalších jazykových dielach už svoje autorstvo A. Bernolák neskrýval.

Slovenskému pravopisu dal Bernolák nový šat: odstránil z neho české litery *ě*, *ů* ako zbytočné (zostalo *e*, *u*), *ř* (zostalo *r*), česká *au* z českobratského pravopisu na-

hradil slovenským *ú*, odstránil literu *y*, ponechal *l'*, zaviedol označovanie mäkkosti *d'*, *t'*, *ň* aj pred prednými samohláskami (proti českému označovaniu mäkkosti *děti* slovenské *d'eři*), namiesto českobratskej litery *j*, označujúcej dlhé *í*, zaviedol literu *í* (*chodj – chod'í*).

Bernolákova *Grammatica Slavica*, ktorá vyšla roku 1790, bola určená školám s vyučovacím jazykom latinským a autor v nej kodifikoval živý jazyk vzdelaných ľudí (nie jazyk ľudový) „s prihliadnutím aj na gramatické tvary používané v minulosti“ (Krajčovič – Žigo, 2002, s. 136). Morfológia v jeho podaní je už celá slovenská, českých prvkov je v nej veľmi málo. Prednostne uplatňuje tie tvary, ktoré sú nielen západoslovenské, ale aj stredoslovenské. Aj tento úzus prerážal už v staršej trnavskej spisbe, ale Bernolák ich používa dôsledne.

Áká bola ideologická báza, z ktorej vyrástlo dielo tohto nášho jazykového reformátora? Z diela „*Dissertatio*“ sa o tom dozvieme málo, viac z jeho práce „*Grammatica Slavica*“ (Slovenská gramatika). Predhovor k nej sa v mnohom podobá predhovoru Mateja Bela k Doležalovej gramatike „*Grammatica Slavico-Bohemica*“ (Slovensko-česká gramatika) z roku 1746. Aj A. Bernolák parafrázuje výrok sv. Augustína, že „rozdielnosť reči odsudzuje človeka človeku, takže radšej bude ktokoľvek s vlastným psom ako s človekom iného jazyka“. Aj Bernolák hovorí o starobylosti „slovanského jazyka“, jeho rozšírenosti, bohatosti, lahodnosti, ktorú prevzal od „slávneho M. Bela“. Až ku koncu svojho predhovoru trpkó konštatuje, tak ako pred ním mnohí iní Slováci (Vavrinec Benedikt, Tobiáš Masník, Daniel Krman, Daniel Sinapius-Horčíčka, Pavel Doležal), že iba „*panónski Slovania*“ (tak nazýval Bernolák v latinských textoch Slovákov) „... boli takí nečinní, že doteraz vôbec nič nevydali, čo by prispelo k zveladeniu ich vlastnej reči, hoci ... ona je zo všetkých slovanských reči, ktoré len jestvujú, írečitost'ou a prirodzenou lahodnosťou najbližšia Matke-reči“.

Ako vidieť z predchádzajúcich slov, A. Bernolák tiež vychádza z tradičnej predstavy o slovanskom jazyku, ale už s veľmi jasne zdôrazňovaným chápaním Slovákov ako samostatného kmeňa a slovenčiny ako samostatného „nárečia“, a to nielen vo vzťahu k češtine, ale aj ku všetkým ostatným jazykom.

Bernolákov *Slowár Slovenskí, Česko-Latínsko-Nemecko-Uherskí* bol na svoju dobu (dokončil ho v roku 1796) porovnateľný so slovníkmi iných už dôkladne prebádaných európskych jazykov. Pri jeho zostavovaní A. Bernolák využil staršie slovenské slovníky, slovníky české, maďarské a nemecké, ktoré si mohol zaobstarať v ostrihomskej kapitulskej knižnici (v čase jej premiestnenia do Trnavy ju viedol kanonik Jur Palkovič, s ktorým bol Bernolák v úzkom styku). Možno predpokladať, že Bernolák poznal Adelungov nemecký slovník, lebo za jozefínskeho germanizačného nátlaku ho pravdepodobne musela kúpiť každá veľká knižnica, a celkom určite *Slovar Ruskej akademie*, lebo to naznačuje aj titul jeho vlastného slovníka.

Bernolák zostavením slovníka chcel popri pravopise a gramatike dať normatívny charakter aj slovenskej slovnej zásobe. Vyexercpoval napr. celé Fándlyho dielo,

odborné slovníčky a terminológie, ku ktorým sa vtedy dostal. V slovníku je veľký počet prísloví, porekadiel a úsloví, povrávok, sentencií. V latinskej a maďarskej časti uviedol pri citátoch aj skratky autorov alebo prameňov, v slovenskej časti citovať nemohol, lebo sme ešte nemali vlastnú po slovensky písanú literatúru (tá sa vtedy len vytvárala).

Bernolákov Slovník vyšiel až po jeho smrti za výdatnej podpory arcibiskupa Alexandra Rudnaya v tlačiarni budínskej univerzity v rokoch 1825 – 1827 (Hayeková, 1979, s. 102 – 111).

VIII. Jazyková situácia po prijatí bernolákovčiny

V roku 1789 bratislavskí seminaristi posielajú „do všetkých kútov Slovenska“ „*Oznámená*“, v ktorých vyzývajú vlastencov, aby sa združili do spolku *Slovenské učene-tovarišstvo*. Smrť Jozefa II. v roku 1790 a nasledný vývoj to zabrzdili, ale v roku 1792 bolo v Trnave napokon ustanovené. Bývalé univerzitné mesto (univerzita sa z neho odsťahovala do Budína roku 1777) a významné hospodárske centrum západného Slovenska sa tak stáva strediskom slovenského kultúrneho života. Tu býva a pôsobí v rokoch 1791 – 1796 duša a hlavný hýbateľ slovenského hnutia, tajomník vikariátnej kancelárie A. Bernolák a (vďaka šikovnosti typografa Václava Jelínka) tu boli vytlačene-takmer všetky významnejšie diela v bernolákovčine.

Básnik Jozef Valentini pozdravil vznik Tovarišstva veršami:

„Na slovo Bernoláka hlavi zdvihli
Slováci, abi své umeňi pozdvihi,
Abi svoj národ krásili písmámi,
A svu chválu rozmnožili s knihami,
Vistavili tovarišstvo učené
V Trnave, hlavném stánku založené...“

Podľa vzoru trnavského stánku učeného tovarišstva vznikajú ďalšie v Nitre, Banskej Bystrici, Veľkom Rovnom, Rožňave, v Jágri. Medzi jeho členmi nachádzame aj svetských predstaviteľov, mešťanov Trnavy, učiteľov, úradníkov, kupcov, remeselníkov, ba aj riaditeľa šaštínskej manufaktúry J. Schkala. Všetci si predplácajú slovenské knihy, čítajú diela Bernoláka, Fándlyho, Bielika, Valentiniho a ďalších autorov, a tak pomáhajú šíriť slovenské knihy medzi ľud. Diela historické, jazykovedné a čiastočne básnické, určené slovenským a inonárodným vzdelancom, však vydávajú bernolákovci aj naďalej v latinčine. Sám Bernolák okrem niekoľkých drobných prác písal svoje diela v latinčine (Eliáš, 1991, s. 159 – 160).

Na rozdiel od evanjelických vzdelancov (Palkoviča, Ribaya, Tablica a ďalších) sa bernolákovci neuzatvárali do svojich konfesiónálnych rámcov, ale usilovali sa s evanjelickými vzdelancami nadväzovať, aj keď väčšinou neúspešne, spoluprácu aj na poli jazyka a literatúry. Hodno v tejto súvislosti spomenúť dobré vzťahy mladých bratislavských teológov s redakciou *Presspurských novin*, tlačených v bibličtine, ktoré si mladí bratislavskí seminaristi-berňolákovci nielen predplácali, ale do nich aj prispievali.

IX. Evanjelickí vzdelanci proti bernolákovčine

Keď Juraj Ribay v roku 1787 oznamoval Josefovi Dobrovskému, že prešporskí seminaristi napísali dizertáciu filologicko-kritickú, v ktorej horlia proti užívaniu češtiny u nás a medzi iným odporúčajú „*nové písmená*“, vysvetľoval mu to tým, že katolícki kňazi sa oddávna odkláňajú od češtiny, aby si získali popularitu, vraj pridružujú sa reči ľudu a hovoria a kážu „*celkom hantírkou*“. Sám spočiatku aj pod vplyvom Dobrovského nedával jazykovému hnutiu bernolákovcov veľké nádeje, ale obavy predsa len mal, keďže Dobrovskému o tri roky neskôr (1790) písal, že nevie či sa katolícki Slováci dajú presvedčiť, aby používali jedinú spisovnú reč, t. j. češtinu. (Krátko citáty z korešpondencie J. Ribaya s J. Dobrovským sú z publikácie *Josefa Dobrovského korespondencie*, sv. 4, Praha 1913.)

Keď sa bernolákovčina šírila v početných publikáciách, J. Ribay neustále Dobrovského presviedčal, že ide o „*úbohú sedliacku dedinskú reč*“, hoci dobre vedel, že tejto, podľa neho, sedliackej reči sa už pred vystúpením Bernoláka vehementne domáhali čitatelia *Presspurských novín*, ktorých on bol blízkym spolupracovníkom a prispievateľom, aby v novinách písali po slovensky – „... *jako my okolo Prešpurka, okolo Skalice alebo okolo Trnavy rozprávame*“, ale ich druhý redaktor Ján Vyskydenský (prvý bol Štefan Leška) ich presviedčal, že v novinách „*užívajú čistou slovenčinu na spôsob Biblí a Písma a ne jazyk jako trpáci, křeači a po sedlácku...*“. J. Ribay už vtedy podporil redakciu novín v článku, v ktorom odmietol používať v tlači „*nekultivovanú mluvenú slovenčinu*“ a radil ich čitateľom: „*aby se s Čechy, jazykem i řeči krom toho již s nimi spřizneni jsouce, spřitelili a jejich již vybroušenější a hladší způsob mluvení a psaní nasledovali*“. Navrhuje pritom aj kompromis, aby tí, ktorí „*raději slovenčinu užívajíce, nechať ji do roucha českého, již přikrojeného a vyzdobeného oblécejí, potom to nebude ten tvrdý český štylus, ale ani tá nešvárna nečistá slovenčina*“.

Keď sa evanjelickým vzdelancom nedarilo bernolákovcov priviesť späť k češtine, začali kritiku bernolákovčiny stupňovať a písali o nej s neskrývaným dešpektom. Toto je dokonca veršovaná útočná kritika:

Vy učedelníci Bernolákovi!

Než kdo to vám, co píši dopoví –

Preč vrzte psaní z působ smyšlený

a zvolte od tří set let schválený.

Proč jdete mezi husté bodláči,

kamž pěkná Slavia jeť neráči.

(Poezye IV, 1812, s. 26)

Bohuslav Tablic neodmietal len bernolákovčinu, ostrými slovami brojil aj proti modernej spisovnej češtine: „*Chráňme se těch bohemismů, čili českých mluvení způsobů, kteří buď gramatice odporují a tak nepraví jsou, buď s biblickým klasickým psaním způsobem se nesrovnávají*“. J. Palkovič, B. Tablic i J. Ribay boli presvedčení, že biblická čeština je tým pravým spisovným jazykom pre Čechov i Slovákov a tomuto presvedčeniu zostali verní až do svojej smrti. Na týchto ideových zákla-

doch stavali svoje predstavy o spisovnom jazyku Slovákov aj J. Kollár a P. J. Šafárik. U Šafárika vznikali aj pochybnosti o správnom tejto cesty, ako sa to zračí z jeho korešpondencie s J. Kollárom počas jeho pobytu v Novom Sade.

X. Spor

Ide o spor dvoch profesorov rovnakého mena i priezviska, jedného evanjelika a jedného katolíka, len jeden si písal meno Jiří a druhý Juraj, resp. Jur – áno ide o spor Palkovičovcov z roku 1812, týkajúci sa bernolákovčiny. Tento spor je smutným svedectvom toho, čím sa Slováci, resp. ich reprezentanti zapodievali v čase (po vydaní prvých maďarizačných zákonov Uhorského snemu v rokoch 1791, 1792, 1805), keď im maďarská vládnuca trieda začala odopierať právo pomenovania národ, keď stále viac a viac obmedzovala sféry jeho používania, a to bez ohľadu na to, či išlo o češtinu alebo bernolákovčinu. Pri opise tohto sporu vychádzam zo štúdie literárneho historika Jozefa Ambruša (Ambruš, 1971, s. 319 – 326).

V roku 1801 vydal bernolákovec Jur Palkovič, vtedy ešte profesor teológie v Trnave (ostrihomským kanonikom sa stal neskôr, až v roku 1816), preklad biblických hier Pietra Bonaventuru *Metastasia* (1698 – 1782), ktorý vyšiel tlačou u trnavského tlačiara Václava Jelínka s názvom *Duchovné divadlo*. Bratislavský profesor Katedry reči a literatúry česko-slovenskej – veľmi oneskorene – tento preklad vo svojom *Týdenníku* z 18. decembra 1812 (č. 25, s. 484) zaregistroval a pritom vyslovil poľutovanie, že „*pan spisovatel tyto pěkné Metastasiovy hry do tak sprosté slovenčiny přeložil, kterouž my ostatní Slováci (krom samých Trnavců a těch, jenž v tom okolí bydlí), obírajíce se vždy s knihami čistou vzdělanou slovenčinou psanými (jakovou předtím všickni Slováci, i katolíci, knihy psávali), oblíbiti sobě nemůžeme, tak jako žádný Němec neoblíbovalby sobě knih, ještoby sprostou rakouskou neb švábskou, aneb právě dobšinskou neb krikehajskou němčinou psané byly*“.

Trnavský Juraj Palkovič sa takýmto postojom svojho bratislavského menovca cítil byť veľmi dotknutý a hneď 26. decembra 1812 mu napísal list, v ktorom sa prudko ohradil proti výpadu na bernolákovskú slovenčinu a vyzval bratislavského Juraja Palkoviča, aby sa v tejto veci do dvoch týždňov osvedčil, pretože ináč by túto „*svoju nesnašenlivost*“ mohol oľutovať (ako vidieť je to skoro ako výzva na súboj). Juraj Palkovič sa naozaj poponáhlal s takto terminovanou odpoveďou a už v liste zo 4. januára 1813 snažil sa vysvetliť trnavskému súperovi svoje stanovisko voči jeho osobe i voči bernolákovskej slovenčine, pričom osobitne apeloval na neho, že sú „*oba Slováci a literatury milovníci*“, že v jazykovej otázke jeden druhého aj tak nepresvedčia a že by bolo najlepšie, ak sa budú „*jeden k druhému snášelivě míti*“.

Tento spor sa síce výmenou listov skončil, ale jeho tieň predsa len zaľahol aj na ďalšie osobné vzťahy oboch Palkovičovcov. Ján Hollý ho kanonikovi Palkovičovi oživoval v pamäti ešte aj v roku 1825 (Korešpondencia Jána Hollého, 1967, s. 33) a stopy po ňom badať napr. i v postoji kanonika Palkoviča voči bratislavskému profesorovi v roku 1832, keď Juraj Palkovič prostredníctvom Jána Hollého, a nie priamo, vyslovil

želanie, ako rád by mal bernolákovský preklad Biblie kanonika Palkoviča výmenou za svoj český preklad Biblie, prípadne za iné svoje vydania. Vtedy kanonik Palkovič na túto ponuku zrejme nereflektoval (Korešpondencia Jána Hollého, 1967, s. 80 a 279), a to zaiste aj pod vplyvom tohto zásadného jazykového sporu.

Celkovo vari možno povedať, že vymenené listy sú najlepšou charakteristikou celoživotného vzťahu medzi dvoma Palkovičovcami: kým totiž bernolákovec Palkovič tvrdošijne zotrval na prudko odmietavom postoji voči svojmu bratislavskému menovcovi, zatiaľ ten sa chcel vždy voči kanonikovi Palkovičovi správať „*snášeľivě*“, čo dal veľmi markantne na javo aj pri jeho smrti, keď o ňom vo svojom Kalendári na rok 1836 napísal, že „*jsa Slovák rozený, neměl sobě rovného napomáhatele řeči a literatury slovenské*“. Vtedy kanonikovi Palkovičovi venoval i tieto kalendárové verše:

Neb byl přehorlivý *Slovák*, a co více,
Svítil učeností jiným jako svíce,
Umení a zvláště *slovenská* řeč byla
Jeho život, radost, v nich i práce milá.

Celú veľmi emocionálne vypiatu odpoveď Jura Palkoviča na kritický článok Juraja Palkoviča, v ktorom obraňuje bernolákovskú slovenčinu prináša štúdia J. Ambruša (Ambruš, 1971, s. 322 – 324), rovnako ako aj odpoveď Juraja Palkoviča (s. 325 – 326).

XI. O domnelom Bernolákovom maďarónstve

Na konci prvého desaťročia trvania Československej republiky bola na Slovensku pomerne zložitá politická situácia, čo sa premietalo aj do oblastí, ktoré by s politikou nemali mať nič spoločné. Niektorí českí historici a jazykovedci obviňovali A. Bernoláka a S. Czambla z maďarónstva, resp. hungarofilstva (J. Vlček, M. Weingart, F. Peřinka).

Najzávažnejšie obvinenie A. Bernoláka vyslovil slovenský historik Daniel Rapant v knihe *Maďarónstvo Bernolákovo* (Rapant, 1929 – 1930). U takého seriózneho historika, akým Rapant skutočne bol, ťažko uveriť, že by knihu napísal na objednávku vtedajších pražských politických kruhov. Musel byť teda o svojej pravde presvedčený.

Ako už bolo spomenuté, A. Bernolák dokončil svoj Slovár roku 1796, a keďže sa snažil o jeho skoré vydanie, napísal k nemu aj predhovor. Slovník za jeho života nevyšiel.

Rukopisný predhovor k nerealizovanému vydaniu z r. 1796 sa zachoval v pozostalosti Martina Hamuljaka a je uložený v Literárnom archíve Matice slovenskej, rovnako ako aj tlačený predhovor z r. 1825. Zachovaný rukopis pôvodnej verzie Bernolákovho predhovoru z r. 1796 je však iba odpisom, ktorý vyhotovil asi nejaký študent. Hamuljak sa totiž snažil zachovať pre budúcnosť rôzne dôležitejšie literárne dokumenty (nemali sme vtedy žiadnu národnú inštitúciu, ktorá by to robila) a na túto

prácu si najímal pomocníkov. Pri porovnaní rukopisného predhovoru z r. 1796 s tlačeným predhovorom z r. 1825 je hneď jasné, že tlačený je viac ako o polovicu kratší a je edične upravený.

Okolo týchto dvoch predhovorov, tiež v napätej politickej situácii (Pražská jar), po publikovaní štúdie Márie Vyvíjalovej (Vyvíjalová, 1968) začala sa veľmi ostrá polemika medzi D. Rapantom a M. Vyvíjalovou.

V pôvodnom rukopisnom predhovore A. Bernoláka je niekoľko kritických miest, ktoré si D. Rapant zvlášť povšimol. Je to pasáž so škrtnutým textom a dodatočná vsuvka napísaná na konci predhovoru za cenzorovým podpisom. Na základe týchto skutočností Rapant usúdil, že v prvom prípade ide o miesto vyškrtnuté cenzorom, druhý prípad, t. j. dodatočnú vsuvku považoval za bezpečný dôkaz Bernolákovho maďarónstva.

A. Bernolák v dodatočnej vsuvke píše toto: „... ako prvý som vydal slovenský slovník tak prezieravo a starostlivo zostavený, aby mohol byť k službám nielen Čechom, prívržencom latinčiny a Maďarom na riadne dorozumenie sa so Slovákami, ale aj Slovákom na ľahšie naučenie sa latinčiny, nemčiny, češtiny a najmä maďarčiny, hlavnej to reči v uhorskom kráľovstve a predpísanej 7. čl. zákona z r. 1792.“

V situácii, ktorá nastala po smrti Jozefa II. (1790) a pre Slovákov sa stávala z národnostného hľadiska čoraz komplikovanejšou, usiloval sa A. Bernolák vo svojom predhovore k Slowáru z r. 1796 maďarským úradom vysvetliť, že Slowár bude napomáhať Slovákom naučiť sa aj po maďarsky. Základný článok, ktorý A. Bernolák uvádza, totiž stanovil, že ovládanie maďarčiny je predpokladom pre zastávanie verejných úradov.

Čo sa týka tlačeného predhovoru z r. 1825, ktorý je edične upravený a skrátený, nevieme, či poslednú redakciu predhovoru vykonal sám Bernolák, alebo je v ňom zásah cudzej ruky. Pretože však Slowár vyšiel až po Bernolákovej smrti a konečnú úpravu pred odovzdaním do tlače vykonal kanonik Jur Palkovič, nie je vylúčené, že on urobil určité úpravy aj v texte predhovoru. Ani tu však nie sú žiadne ominózne pasáže a vety napísané v prospech maďarčiny, nie sú splátkou dobe (Eliáš, 1991, s. 167). Treba si uvedomiť, že okolo r. 1825 už maďarizácia pokročila natoľko, že autor (autori) redigovaného predhovoru pokladal za potrebné vložiť do neho aj také formulácie, ktoré dnes – keď si neuvedomujeme vtedajšiu situáciu – vyzerajú ominózne (Paulíny, 1983, s. 165).

Podobne sa možno vysporiadať aj s maďarským úvodom v šiestom zväzku Slowára, ktorý preložil pravdepodobne Jur Palkovič. Veta vytrhnutá z kontextu, ktorá sa Rapantovi nepozdávala ani v latinčine ani v maďarskom preklade, znie v slovenčine nasledovne: „Ak každý slovenský obyvateľ Panónie bude poznať maďarskú reč, potom za krátky čas v celej krajine zo všetkých strán budeme počuť maďarské slovo“ (Eliáš, s. 167).

Vidíme teda, že pri správnom chápaní či prvého či druhého predhovoru k Bernolákovmu Slowáru nie je v nich nič ominózne. Naopak, v koncepcii slovensko-ma-

ďarskej časti slovníka nachádzame reálne zhodnotenie jazykovej situácie vo vtedajšom Uhorsku. A tá už bola po prijatí prvých maďarizačných zákonov pre Slovákov veľmi nepriaznivá.

Záver

Bernolákovci neprechovávali odpor k tristo rokov používanej češtine na Slovensku, ako to vidieť z listu kanonika J. Palkoviča, v ktorom odpovedal na kritiku bernolákovskej slovenčiny zo strany profesora Palkoviča, keď napísal tieto slová: „Mi ostatní Uhro-Slováci obzvláštne okolo Trnavi, Nitránskej a Trenčína (krom samich augsburského viznání) a nekterich, na hranicách moravských a polských biva-ju), obirajice sa jak s knihami slovenskimi v Trnave od starodávna tlačenými a z timi od 20 roku podla napravenej gramatiky (myslí tým Bernolákovu gramatiku) pisani-mi, nezapovrhujeme sice knížki v Praze neb v Brne vitlačené, ale nemožeme do-svedčit, že bi sa nam prespolná slovenčina (tak nazval češtinu) lepší lubila jako do-máca“.

Bibliografia

- AMBRUŠ, Jozef: Spor Palkovičovcov. In: Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského. *Philologica* 23 – 24. Ed. E. Paulíny. Bratislava 1971 – 72, s. 319 – 326.
- CSANDA, Alexander: Maďarská literatúra. In: Dejiny svetovej literatúry. 2. vyd. Red. M. Pišút. Bratislava: Osveta 1963.
- De litteratura Slavorum / O írečitej spisbe Slovákov. Vydal a preložil Daniel Škoviera. Bratislava 2005.
- ELIÁŠ, Štefan: Uhorské vlastenectvo a Slováci. Košice 1991.
- HAYEKOVÁ, Matilda: Dejiny slovenských slovníkov do roku 1945. Bratislava: Univerzita Komenského 1979.
- HUŇÁČEK, Václav: Sázava v širších vztazích a souvislostech. In: Památník staroslověnské kultury v Čechách. Praha: Odeon 1988.
- HURBAN, Jozef Miroslav: Slovensko a jeho život literárny. In: Slovenské pohľady 1. diel, 2. zväzok, 1847.
- KIRÁLY, Péter: A keletszlovák nyelvjárás nyomtatott emlékei. Budapest: Akadémia Kiadó 1953.
- Korešpondencia Jána Hollého. Vydal J. Ambruš. Martin: Matica slovenská 1967.
- KOTULIČ, Izidor: Význam trnavskej univerzity pre rozvoj kultúrnej slovenčiny. In: Trnavská univerzita v slovenských dejinách. Red. V. Čičaj. Bratislava: Veda 1987, s. 69 – 95.
- KRAJČOVIČ, Rudolf: Textová príručka k dejinám slovenského jazyka. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1979.
- KRAJČOVIČ, Rudolf–ŽIGO, Pavol: Dejiny spisovnej slovenčiny. Bratislava: Univerzita Komenského 2002.
- ONDREJOVIČ, Slavomír: Dobrovského obraz o slovenčine v diele Mithridates. In: Josef Dobrovský. Fundator studiorum slavivorum. Sborník příspěvků z mezinárodní konference. Praha 2003.
- PATERA, Adolf: Vzájemné listy Josefa Dobrovského a Jiřího Ribaye z let 1758 – 1810. In: Josefa Dobrovského korespondence. 4. Praha 1913.

- PAULINY, Eugen: Dejiny spisovnej slovenčiny od začiatkov po súčasnosť. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1983.
- PRAŽÁK, Albert: Dějiny spisovné slovenštiny po dobu Štúrova. Praha 1922.
- RAPANT, Daniel: Maďarónstvo Bernolákovo. In: Slovenské dielo, 1929 – 1930.
- SINAPIUS-HORČIČKA, Daniel: Neo-forum Latino-Slavonicum / Nový trh latinsko-slovenský. (Faksimilové vydanie.) Vydal J. Minárik. Bratislava: Tatran 1988.
- SKUTIL, Jan: Česká barokní historiografie a trnavská univerzita. In: Trnavská univerzita v slovenských dejinách. Red. V. Čičaj. Bratislava: Veda 1987.
- STANISLAV, Ján: Československá mluvnica. Praha – Prešov 1938.
- ŠTŮR, Ludevít: Nauka reči slovenskej. (Faksimilové vydanie.) Na vydanie pripravili L. Ďurovič – S. Ondrejovič. Bratislava: Veda 2006.
- ŠVAGROVSKÝ, Štefan – ŽIGO, Pavol: Dva pramene k dejinám spisovnej slovenčiny. In: Slovenská reč, 1993, roč. 58, č. 4, s. 252 – 255 (rec.).
- ŠVAGROVSKÝ, Štefan – ŽIGO, Pavol: Tereziánske urbárske priznania (fasie) Spišskej stolice a Zemplínskej stolice. In: Slovenská reč, 1996, roč. 61, č. 4, s. 243 – 246 (rec.)
- TIBENSKÝ, Ján: Chvály a obrany slovenského národa. Bratislava: Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry 1965.
- TIBENSKÝ, Ján: Trnavská univerzita v slovenských dejinách. In: Trnavská univerzita v slovenských dejinách. Red. V. Čičaj. Bratislava: Veda 1987.
- UDVARI, István: A Mária Terézia-fele úrbérrendezés szlovak nyelvű dokumentai. Nyíregyháza 1991.
- UDVARI, István: Szlovak mezővárosok népélete Mária Terézia korában. Nyíregyháza 1996.
- UDVARI, István: A Mária Terézia korábeli úrbérrendezés szlovak nyelvű kéziratos forrásai Szepes és Zemplén varmegyek. Nyíregyháza 1996.
- VLČEK, Jaroslav: Stará literatura slovenská. In: Slovenské pohľady 1898.
- VLČEK, Jaroslav: Dejiny literatúry slovenskej. Turčiansky Svätý Martin 1935, s. 35.
- VYVÍJALOVÁ, Mária: Novšie poznatky k Bernolákovmu Slowáru a jeho Predhovoru z r. 1796 a 1825. In: Historický časopis, 1968, roč. 16, s. 472 – 522.

AUTORI

- Prof. PhDr. Juraj Dolník, DrSc. Katedra slovenského jazyka Filozofickej fakulty Univerzity Komenského, Gondova 2, 818 01 Bratislava
- Prof. PhDr. Ján Kačala, DrSc. Katedra slovenského jazyka a literatúry Univerzity sv. Cyrila a Metoda, Nám. J. Herdu 2, 917 01 Trnava
- PaedDr. PhD. Ľubomír Kralčák, PhD. Katedra slovenského jazyka Filozofickej fakulty Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre
- Mgr. Gabriela Múcsková, PhD. Katedra slovenského jazyka Filozofickej fakulty Univerzity Komenského, Gondova 2, 818 01 Bratislava
- Doc. PhDr. Slavomír Ondrejovič, DrSc. Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV, Panská 26, 813 64 Bratislava
- Doc. PhDr. Štefan Švagrovský, CSc. Bratislava
- Prof. PhDr. Pavol Žigo, CSc. Katedra slovenského jazyka Filozofickej fakulty Univerzity Komenského, Gondova 2, 818 01 Bratislava

KRONIKA

JUBILEUM PROFESORA RUDOLFA KRAJČOVIČA

Dvadsiateho druhého júla sa v zdraví dožíva svojho osemdesiateho životného jubilea popredný slovenský jazykovedec, vysokoškolský pedagóg a slavista, univerzitný profesor PhDr. Rudolf Krajčovič, DrSc. Narodil sa 22. júla 1927 v Trakoviciach a po absolvovaní tu najšej základnej školy, po gymnaziálnych štúdiách v Trnave a v Hlohovci prišiel r. 1947 na štúdium slovakistiky a filozofie na Filozofickú fakultu Univerzity Komenského v Bratislave. Ešte pred jej ukončením sa v r. 1950 stal asistentom Slovanského seminára a po absolútoriu v r. 1951 stal sa jedným z prvých vedeckých aspirantov. Vysokoškolskej katedre na Filozofickej fakulte UK ostal verný až do dnešných dní a prešiel všetkými jej pedagogickými aj vedeckými postmi: bol asistentom, odborným asistentom, docentom, získal vedeckú hodnosť doktora filologických vied a stal sa univerzitným profesorom. V jubilentovom živote zaujali výsostné miesto nemenné hodnoty: stálosť názorov, poctivosť v práci, krištáľovo čistá presvedčivosť vedeckej metódy, vernosť pracovisku, úprimná a veselá povaha.

Rozsiahlu publikačnú činnosť profesora Krajčoviča zastupujú také vedecké práce, v ktorých sú najnovšie poznatky z historickej jazykovedy najmä vo vzťahu ku genetickej charakteristike slovenského jazyka. K začiatkom genetickej charakteristiky juhozápadnej časti slovenských nárečí patrila práca *Pôvod a fonologický vývin juhozápadoslovenských nárečí* (1964), ktorá sa stala základom syntetizujúcej migračno-integračnej teórie o pôvode slovenčiny publikovanej pod názvom *Slovenčina a slovanské jazyky I. Praslovanská genéza slovenčiny*. (1974), resp. anglického vydania historickej morfológie slovenčiny *A Historical Phonology of Slovak* (1975). Osobitný a nový metodologický postup uplatňoval R. Krajčovič aj pri tvorbe množstva vysokoškolských učebníc, z ktorých pozornosť si zasluhuje aspoň *Vývin slovenského jazyka* (1961), *Náčrt dejín slovenského jazyka* (1966, 1971) *Technika jazykovednej interpretácie* (1966), *Textová príručka k dejinám slovenského jazyka* (1979), *Pôvod a vývin slovenského jazyka* (1981), *Vývin slovenského jazyka a dialektológia* (1988), vysokoškolské učebné texty *Čeština a slovenčina v starších archiváliách v predpisovnom období* (1983, 1991), *Príručka k dejinám spisovnej slovenčiny* (spoluautor, 1999). Výsledkom jubilentovej neútlmujúcej tvorivej aktivity je vydanie *Náčrtu dejín spisovnej slovenčiny* (spoluautor J. Kačala, 2001), aktualizácia vydania práce *Slovenčina a slovanské jazyky II* (2003), *Dejiny spisovnej slovenčiny* (spoluautor P. Žigo, 2002, 2006) a zakomponovanie časti tohto textu do titulu *Prehľad dejín spisovnej slovenčiny* v spoluautorstve s J. Kačalom (2006), syntetizujúci prehľad motivačných činiteľov miestnych názvov v podobe monografie *Živé kroniky slovenských dejín skryté v názvoch obcí a miest* (2005) a množstvo zaujímavých výkladov miestnych názvov (*Laugaritio, Praha* v Novohrade a pod.). Okrem základných vedeckých prác a učebníc

majú v tvorbe profesora R. Krajčoviča významné miesto aj populárno-náučné a popularizačné monografie a filmové a televízne scenáre s orientáciou na dejiny slovenčiny (*Svedectvo dejín o slovenčine*, 1977, 1980; *Veľká Morava v tisícročí*, 1985), ktoré sa vyznačujú hĺbkou vedeckej argumentácie a jednoduchosťou štýlu. Pri enumerácii jubilatovej tvorby treba spomenúť vydanie výberu z *Valaskej školy* od Hugolína Gavloviča (1971, 1982), pôsobenie v redakčných radách vedeckých časopisov a zborníkov, členstvo v Medzinárodnej komisii pre slovan-skú onomastiku pri Medzinárodnom komitáte slavistov, členstvo v Medzinárodnom výbore pre onomastické vedy (ICOS), členstvo v predsedníctve Slovenskej onomastickej komisie, Slovenskej komisii pre Encyklopédiu dejín strednej Európy a v komisiách pre udeľovanie vedeckých hodností. Okrem desiatok domácich a zahraničných vedeckých konferencií, sympózií a vedeckých seminárov univerzitný profesor R. Krajčovič absolvoval množstvo zahraničných prednáškových pobytov v popredných slavistických strediskách: v Krakove (1963), v Skopje (1977), v Moskve (1970-1971, 1975-1976, 1980-1981), s referátmi vystupoval na medzinárodných slavistických zjazdoch v Sofii (1963), vo Varšave (1973), v Bratislave (1993), na medzinárodných onomastických sympóziách v Lipsku (1969), Vroclave (1972), Krakove (1978) a na sympóziu o podunajských národoch v Regensburgu (1967). Publikoval množstvo vedeckých štúdií v zahraničných vedeckých časopisoch a v zborníkoch z vedeckých podujatí (Poľsko, Bulharsko, Nemecko, Rusko).

Celoživotné pôsobenie v úlohe vysokoškolského pedagóga je v prípade profesora R. Krajčoviča bytostne späté s Filozofickou fakultou UK v Bratislave. Prednášky a semináre profesora Krajčoviča sa od začiatku až do dnešných dní vyznačovali množstvom nových poznatkov, pútavosťou, invenčnosťou metód a tvorivosťou. Pohľad na vedeckú a pedagogickú orientáciu univerzitného profesora Rudolfa Krajčoviča je len krátkou zastávkou pri jeho rozsiahlom diele, ktoré okrem spomenutých prác dopĺňajú viac ako dve stovky vedeckých štúdií v domácich vedeckých a odborných časopisoch a zborníkoch. Patrí k nim aj množstvo článkov, popularizačných príspevkov a recenzií. A skutočnosť, že okrem vedeckého slova zvládol jubilat aj krásu poetického slova, dokumentuje jeho básnická tvorba z mladších rokov života a esejisticky spracovaný prehľad dejín spisovnej slovenčiny *Pri prameňoch slovenčiny* (1978). Do ďalších rokov želáme univerzitnému profesorovi PhDr. Rudolfovi Krajčovičovi, DrSc., pevné zdravie, veľa síl, optimizmu a radosti. Ad multos annos!

Pavol Žigo

K ŽIVOTNÉMU JUBILEU UNIVERZITNÉHO PROFESORA JOZEFA MLACEKA

V 2. čísle Jazykovedného časopisu z roku 1997 pri príležitosti šesťdesiatky prof. Jozefa Mlaceka som mohol konštatovať, že jubilat je v rozkvetе svojich tvorivých síl. Tento výrok je pravdivý aj po desiatich rokoch aj s dodatkom, že rozkvet jeho tvorivých síl sa pretavil do ďalšej úctyhodnej jazykovednej produkcie, do výsledkov vysokoškolskej pedagogickej práce, do množstva odborných posudkov aj do činnosti v odborných komisiách. Je to desaťročie, v ktorom sa naplno prejavila jeho vedecká a pedagogická osobnosť, sila jeho intelektu, jeho odborná aj ľudská múdrosť. Uplynulé decénium len podčiarklo, že prof. Mlacek je typ klasic-

kého prominentného vedca, ako sa to vyzdvihovalo v spomínanom čísle tohto časopisu. Jeho práce z tohto obdobia ponúkajú veľa z poznatkového, metodologického aj epistemologického hľadiska a ešte viac zvýrazňujú jubilatovu pozíciu vo výšinách slovenskej jazykovedy. Využijme túto príležitosť na reflexiu jeho tvorby a osobnosti so zreteľom na jeho roky impozantnej vedeckej suverenity a nadhľadovej múdrosti.

Meno J. Mlacek sa stalo logom slovenskej frazeológie, ktoré sa ustálilo na základe dlhodoobej systematickej práce jeho tvorcu. Výskumy z posledného desaťročia jeho atraktívnosť značne zvýšili. Keď prof. Mlaceka „typologicky“ charakterizujem ako klasického prominentného vedca, mám na mysli predovšetkým ten komponent jeho odbornej kompetencie, ktorý sa týka analytického aj syntetického ovládania svojho odboru, ako aj schopnosti vyhmatať nosné idey poznávacej vývinovej línie a zasahovať do rozvíjania teórie odboru. Analytické videnie obsahu jeho odboru mu umožňuje viacdimenzionálnu štrukturáciu obsahu, interpretáciu poznatkového fondu z rozličných perspektív, čo súvisí, pravdaže, s jeho klasickoprofeskou rozľadenosťou, a jeho pripravenosť na syntetické vnímanie čiastkových obsahových štruktúr mu pomáha prenikať do podstaty odboru a vidieť aj jeho vnútorný pohyb – to je výsada klasického prominenta. Presvedčivým dôkazom sú najmä jeho rozsiahle štúdie k princípom vzniku a uplatňovania frazeológie a o obraznosti slovenskej frazeológie, ale osobitne monografia o tvaroch a tvárach frazém v slovenčine. Jeho všeobecný prístupový konštrukt má pevnú štruktúru: analýza jestvujúcich koncepcií – odhaľovanie „temných“ miest, rep. medzier v deskripciách a výkladoch – vytýčenie výskumných úloh vyplývajúcich z analýzy – voľba adekvátnych metód – branie zreteľa na syntetický obraz výskumného predmetu – systematický opis s dôrazom na jeho transparentnosť, a teda dobrú orientačnosť – riadenosť výkladu explicitnými princípmi. Uplatňovaním tohto prístupového konštruktú kontinuuálne posúva poznávanie frazeológie, a to extenzionálne – rozširuje jeho empirickopoznatkovú bázu – aj intenzionálne – hodnotí, spresňuje, reviduje, systemizuje frazeologické pojmy, ideovo aj metodologicky, ale aj zreteľne po línií reprodukčného cyklu vedeckého poznávania – od deskripcie k explanácii.

Pre práce jubilanta je príznačné, že sa v nich prejavuje trpezlivosť vzťah k lingvistickým „obratom“ (a k „obratom“ v humánnych vedách vôbec). Vyplýva to z jeho širokého aj hlbokého videnia frazeológie, z jeho schopnosti dobre si uvedomiť hodnotu dosiahnutého a predvídať, čo je módné, epizodické, málo prínosné a povrchné, hoci sa na prvý pohľad javí ako atraktívne. Jeho odborná kompetencia mu jednoducho zabraňuje, aby podľahol náhlým vybočeniam z cesty prirodzenej výskumnej kontinuity. Pozorne ich však sleduje, hodnotí a oddeľuje plevel od zrna. Je takpovediac strážcom poznávacej hodnoty frazeológie. Nie je to žiadny konzervatizmus, naopak, je to pozícia s výhľadom na reálny poznávací progres. Nie je to apriorná rezistentnosť voči náhlým ideovým a metodologickým inováciám, ale odolnosť voči myšlienkovému efemérnosti, čo je podložené silnou odbornou imunitou. V humánnych vedách nie je výnimočné, že sa objavujú aj „vírusy“ – lingvistika (vrátane frazeológie) sa z toho nevymyká –, takže odborná imunita je dôležitý činiteľ v tomto svete. Aj z tohto hľadiska je prof. J. Mlacek oporný pilier frazeológie, ktorý zaručuje, že do stavebného materiálu rozvíjajúcej sa frazeologickej stavby sa dostáva len to, čo tam patrí.

Ako sa má reálne (nie zdanlivo) rozvíjať frazeologická náuka, azda najvýraznejšie sa ukazuje v spomínanej monografii. V jej úvode sa jasne poukazuje na predpokladovú bázu ďalšieho poznávania, a to na rozširovanie materiálnej základne a na potrebu prekonania stavu, keď – ako sa píše na s. 3 – „frazeologické výskumy často ostávajú iba na rovine pozorovania, prípadne aj

klasifikácie materiálu ... sa ony nedostávajú na tie hlbšie či naopak abstraktnejšie roviny spracovania frazeológie, ktoré by zodpovedali stupňu analýzy, metodológii aj metódam, ktoré sa uplatňujú v niektorých ďalších lingvistických disciplínach. Preto neprekvapuje, že sa niekedy ešte aj v súčasnosti alebo v celkom nedávnej minulosti ozvali hlasy, ktoré charakterizovali frazeológiu ešte stále ako vedeckú disciplínu in spe.“ Autor týchto slov nezostal pri konštatácii, ale poučne demonštroval, že špecifickosť frazeológie sa dá najlepšie vystihnúť, keď sa k nej pristupuje z pozície znalca ideovej bázy súčasnej lingvistiky a jej metodológie. A tak ukázal cestu k transparentnému rozširovaniu a prehľbovaniu vedeckého obrazu slovenskej frazeológie, ktorá však už vedie aj k jej vysvetľovaniu. Obrátil pozornosť na princípy, ktoré sú v základe stavby jazyka, riadia štruktúraciu jazykových výrazov, a priam inštruktívne predvádza ich aplikáciu na už explanačne orientovanú deskripciu frazeologických jednotiek. Na pozadí ťažiskových princípov – prihliada na princíp tvarovosti, funkčnej separácie, druhotnej nominačnosti, transpozície a lexicálno-syntaktického synkretizmu – podáva komplexný obraz konštrukčných tvarov aj realizačných tvárí frazém s výkladmi smerujúcimi k explanačnej frazeológii. Na základe týchto princípov pregnantne vystihuje prototypovú štruktúraciu frazém so zreteľom na obidve dimenzie ich stvárnenia. V duchu prototypovej teórie prototyp frazémy určuje frazeologické jednotky so stavbou syntagmatického spojenia, pretože tento typ frazémy je vystavený pôsobeniu najväčšieho počtu princípov, a teda sa vyznačuje najvyšším stupňom „rodinnej príbuznosti“ (vo wittgensteinskom zmysle). Vo vzťahu k tomuto typu sa ďalšie typy frazém ukazujú ako neprototypové až periférne. Zobrazenie frazém podľa ich konštrukčného stvárnenia ako triedy založenej na prototypovej organizácii znamená vyvrcholenie doterajšej poznávacej línie frazeologických jednotiek s ohľadom na ich formovú štruktúru.

V sledovanom období sa naplno prejavila tvorivá sila jubilanta aj v druhom ťažiskovom bode jeho výskumov – v štylistike. Pripomeňme si jeho štúdie o štylistike vo vzťahu k intertextovosti, o kategórii slohového postupu v slovenskej štylistike, o náboženskej komunikačnej sfére a sakrálnom štýle alebo o popularizácii vedeckých poznatkov v popularizačnom štýle. Príznačný mlackovský prístup a spôsob vedeckého uchopovania látky – analytické spracovanie dosiahnutého a jeho zhodnotenie z pozície optimálne rozhl'adeného bádateľa a transparentné posúvanie poznávania a myslenia z vyhranenej metodologickej perspektívy – sa nestráca ani v tejto jubilatovej výskumnej sfére. Nech aspoň jeden citát priamo sprostredkuje jeho vedeckú zásadovosť: „Intertextovosť patrí v súčasných vedách o jazyku a texte k veľmi často uplatňovaným, frekventovaným, až vychyteným pojmom. Týmto textom sme nechceli splácať daň tejto tendencii či až (niekedy) maniere: Naším cieľom bolo sledovať, v ktorých bodoch sa môže štylistická kategória uplatňovaním zreteľa na intertextovosť prehľbiť, v čom môže takýmto spôsobom rozvíť svoju explanačnú silu.“ Tento citát zo záveru jeho štúdie o intertextovosti a štylistike uverejnenej v zborníku *Studia Academica Slovaca* (32. ročník z roku 2003) prieszračne demonštruje vedeckú vyzretosť a epistemologickú principiálnosť autora. Mlackovská teoretickopoznávacia zásadovosť, imunita voči módnosti, povrchnosti, „vedeckému“ snobstvu alebo úsilíu o zdanlivosť (a klamlivosť) originalitu – principiálnosť a odolnosť vyrastá, pravdaže, z vedeckej vyzretosti a z intelektuálnej sily osobnosti – patrí k základnému zdroju epistemologickej poctivosti, a teda aj vedeckoetickej čistoty. Práve povaha predmetu štylistickej náuky ponúka neobyčajne široký priestor na hľadanie nových a nových prístupov, aspektov, súvislostí, ale len na základe mlackovskej rozhl'adenosti a schopnosti vidieť do hĺbky dejinného pohybu štylistického poznávania sa dá spoľahlivo oddeliť skutočné rozvíjanie

štylistickej náuky od zdanlivej ideovej a metodologickej progresie. Napríklad jeho návrat ku kategórii slohového postupu je výrečnou ukážkou poznávacieho ťaženia z tradičného štylistického pojmu, ktorý zdanlivo v „modernej“ štylistike už nemá miesto.

Z globálnoanalytického pohľadu na dielo a osobnosť prof. J. Mlaceka sa ukazuje, že jeho prínos k poznaniu slovenskej frazeológie je fundamentálny, jeho frazeologická tvorba sa rovná poznatkovej, ideovej aj metodologickej báze tejto disciplíny a jeho výskumy priesračne ukazujú odkiaľ kam smeruje vývin frazeologického poznávania. Jeho štylistické alebo aj inak orientované práce zasahujú do lingvistického diania ako médium, ktoré spája hodnotné z minulosti so skutočnými hodnotami prítomnosti. Je to vizitka klasického prominentného vedca, ktorú jubilant podčiarkuje svojimi typickými osobnostnými črtami – skromnosťou, toleranciou voči iným názorom a úctou k iným. Ako skutočnému klasikovi sú mu cudzie akékoľvek „moderné“ techniky sebareprezentácie a maniere smerujúce k zaradeniu sa medzi oceneniačtivé „celebrity“ lingvistiky. Je oddaný poznávaniu, slúži vede s presvedčením, že poctivosť v poznávaní je univerzálna hodnota, ale aj nadčasový komponent plnohodnotnej vedeckej sebarealizácie. Tieto vlastnosti vedca prof. J. Mlaceka nie sú, prirodzene, náhodné. Zákonite vzišli z osobnostných črt znamenitého človeka J. Mlaceka.

Pracovná aktivita prof. J. Mlaceka dokazuje, že sedemdesiatka nie je pre neho žiadnou prekážkou pri ďalšom naplňaní svojich vedeckých aj pedagogických predstáv. Lingvistika a študenti profitujú z jeho zrelej tvorby, múdrosti a rozhladenosti, a obohacujú sa produktmi jeho intelektu.

Všetko nasvedčuje tomu, že životné jubileum je pre neho len vzpruha. Pán profesor, lingvistická komunita trvá na svojom želaní pred desiatich rokov: Dobré zdravie a samé šťastie v osobnom živote!

Juraj Dolník

ZOMREL DOC. PhDr. PAVEL NOVÁK, CSc.

14. marca 2007 náhle opustil českú lingvistiku vo veku 75 rokov jej vynikajúci predstaviteľ – dlhoročný člen Katedry lingvistiky a fonetiky a emeritný riaditeľ Ústavu lingvistiky a ugrofinistiky Filozofickej fakulty Karlovej univerzity v Prahe, docent všeobecnej jazykovedy Pavel Novák. Dobré sme ho poznali a cenili si ho aj na Slovensku, a to nielen vďaka tomu, že sme ho vídali aj na našich konferenciách so všeobecnójazykovedným zameraním (najmä v Smoleniciach).

Pražský rodák Pavel Novák (narodený 5. januára 1932) bol žiakom Bohuslava Havránka, Karla Horálka, Vladimíra Skaličku a Pavla Trosta, z ktorých každý ho svojím spôsobom ovplyvnil. Na českú lingvistickú scénu vstúpil už v polovici „nehrdinských“ 50. rokov a odvtedy sa podieľal aj na hlavných posunoch na tejto scéne. Jeho doménami boli predovšetkým otázky všeobecnej a matematickej jazykovedy, bohemistiky, ale aj albanistiky. Rozvíjal a znovu premýšľal myšlienky Pražskej školy a vracal sa aj k inšpiráciám a sporným miestam povojnovej lingvistiky v Čechách. Okrem iného publikoval sériu marxovských (nie marxistických) štúdií, ale nie v záujme apoteózy týchto myšlienok, no skôr detrivializácie (či ako on

hovoril „deproletarizácie“) a objektivizácie. Veľmi výrazne prispel do diskusie o akademickej gramatike českého jazyka, ktorá potom vyšla v 80. rokoch 20. storočia. V 90. rokoch sa venoval otázkam slovosledu, vyučovaniu češtiny, ale aj jazykovým „klamom“ (najmä klamu jazykovej formy).

Bol to všestranne vzdelaný autor so širokým rozhľadom a hlbokým vhľadom, ktorý vedel odhaliť nečakané súvislosti aj tam, kde ich ostatní nepostrehli. Túto črtu jeho osobnosti a myslenia som si všimol už na stretnutiach u charizmatického profesora Milana Romportla v pražskom Fonetickom ústave, kam som mal možnosť v 70. rokoch pravidelne dochádzať. Pozorovali sme to všetci aj v jeho diskusných vystúpeniach a článkoch. Pavel Novák pritom nenastúpil do pretekov zvaných „publish or perish“. Mnohé jeho myšlienky preto ostali nepublikované. A ak ich už publikoval, počínal si pri tom maximálne úsporne a absolútne efektívne, čo sa zrejme naučil u P. Trosta a V. Skaličku. Nikdy však nezabudol na objavnú zložku, nikdy nezabudol odhaliť súvislosti, ktoré zvrchu nebolo vidieť. A nikdy sa nestalo, že by z odbornej literatúry zopakoval to, čo nebolo treba.

Pavel Novák bol napriek nie veľmi pevnému zdraviu príjemným spoločníkom v diskusiách či už v inštitučných miestnostiach alebo aj na ulici. Ako skutočný všeobecný lingvista sa veľmi skoro a často dostával k fundamentálnym metodologickým a filozofickým otázkam našej vedy, neraz dovádzajúc idey po heglovsky ku konkrétnym osobnostiam. Pri našom poslednom stretnutí v Prahe, počas ktorého sme prešli z Celetnej ulice cez Staromestské námestie na Filozofickú fakultu Karlovej univerzity (v danom okamihu sa pre mňa všetky tieto priestory a fasády zmenili na peripatetické kolonády), spomínal najmä na svojho slovenského menovca akademika Ludovíta Nováka, o ktorom tvrdil, že v niektorých otázkach sa dostal ďalej a hlbšie než ostatné hviezdy Pražského lingvistického krúžku, naliehajúc na nové návraty k nemu.

Pavel Novák sa neraz vyslovil aj k lingvistickým diskusiám, na ktoré si chtiac-nechtiac spomeniem vždy pri čítaní málo elegantných replík, ktorých sa aj v našej jazykovede v poslednom čase objavuje viac než dost. Napokon aj týmto svojim odkazom ostáva prítomný v slovenskej jazykovede.

Češť jeho pamiatke!

Slavomír Ondrejovič